

Jönköping och järnet

Linnéa Kallerskog

Lunds universitet
Institutionen för Arkeologi och antikens historia
C-uppsats i Historisk arkeologi VT 2009
Handledare Mats Mogren

Abstract

This essay illustrates the basic conditions for early medieval ironwork in the region south of lake Vättern. Three areas are focused in the analysis: Taberg - bloomery iron making; Jönköping at Lundströms plats in block Harven - wrought iron production - Öggestorp parish, where king Valdemar Birgersson in 1268 exchanges his paternal legacy of farms in the villages Ulvsnäs and Öggestorp. From these three localities the essay is discussing early medieval iron production - regarding smelting, production and markets, and furthermore the economic and political impact of iron in this region

Innehåll

Inledning	3
Syfte, mål och frågeställningar	3
Material och metod	3
Kort om medeltidsstaden Jönköping	4
Forskningshistorik – Jönköpings medeltid ur antikvariskt perspektiv	5
Jönköping och den antikvariska arkeologin	8
Blästerugnar i Tabergsområdet	9
Forskningshistorik	9
Blästerugnslokaler och kolningsgropar i Tabergsområdet; Åsamon och Axamo i Sandseryds socken	11
Undersökningar av blästerugnar i Tabergsområdet	12
Undersökningar av järnbearbetning och slagg i äldsta kulturlager i Jönköping	15
Lundströms plats	15
Tre smidesområden	16
Järnsmidet på Lundströms plats	18
Kvarteret Harven	18
Några jämförelser avseende slagg i städer	20
Kalmar	20
Visby	22
Trondheim	23
Öggestorp	23
Diskussion	29
Slutsatser	34
Sammanfattning	34
Efterord	35
Referenser	36
Förkortningar	39
Bilagor	

Inledning

Jönköpingssonen, författaren, akademiledamoten och ”amatörforskaren” Viktor Rydberg hävdar i sin artikel *Det forna Jönköping* att näst handeln var järnsmidet det medeltida Jönköpings främsta näring.¹ I staden fanns flera olika kategorier av järnsmeder vilka enligt honom bidrog till stadens kommersiella utveckling. Den efterföljande historiska forskningen rörande Jönköpings äldsta skede har i hög grad utgått ifrån att stadens tillkomst är sprungen ur kommunikation, handel och köpenskap i huvudsak baserad på agrara näringar. Det är nu dags att pröva Viktor Rydbergs tes med utgångspunkten att det tidiga Jönköping var en ”industristad” baserad på järnhantering och smide.

Syfte, mål och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att undersöka järnets betydelse för Jönköping och södra Vätterbygden samt i förlängningen visa samband med rikspolitiska intressen under tidig-/högmedeltid. Kontrollen över järnhanteringen betydde politisk makt i form av nya vapen och redskap, rustning, handel och handelsförbindelser. Järnet representerade tekniska framsteg i en tid av dynamisk samhällsomvandling. Målsättningen med uppsatsen är att tydliggöra förutsättningar och organisation av järnhantering i Jönköping med omgivningar ur arkeologiskt och arkivaliskt material, samt belysa regionens forskningspotential avseende järnhanteringen i södra Vätterbygden. Det är flera frågeställningar som söker sina svar. Vilken betydelse har järnet haft för Jönköpings tillkomst? Hur avtecknar sig järnhanteringen i Jönköpings tidig-/högmedeltida kulturlager? Finns relationer mellan det omgivande landskapet och staden beträffande produktion respektive varuutbyte av järn? Var tillverkades järnet? Vilka låg bakom organisationen av järnhanteringen i södra Vätterbygden? Finns potential för framtida forskning? Hade författaren Viktor Rydberg rätt i sitt påstående?

Material och metod

Källmaterialet för denna uppsats består av arkeologiskt fältdokumentationsmaterial och arkeologiskt rapportmaterial avseende undersökningar i Tabergsområdet och i Jönköpings stad. Vidare ingår artiklar hämtade från lokala skrifter utgivna av bl.a. Tabergs bergslags hembygdsförening och Jönköpings läns museum. Därtill används forskningspublikationer som referenser. Ett viktigt referensmaterial för Jönköping är Jönköpings stads tänkebok (1456–1548). Tänkeboken är en protokollsbok med minnesanteckningar och rättegångsprotokoll som fördes när man höll *rådstuga* i städerna under medeltiden och 1500-talet. De äldsta bevarade svenska tänkeböckerna är från Arboga, Jönköping, Kalmar och Stockholm.

¹ Rydberg (1881), 1966 s. 25.

Ett oundgängligt forskningshjälpmedel är *F-Topo* som har sitt ursprung i ett stort projekt som har pågått vid Jönköpings läns museum sedan september 1989: *F-Topo – Historisk-topografisk databas för Jönköpings län*. *F-Topo* är databasens ”kortnamn”. Projektet är en idé av namnforskaren Jan Agertz, som vid Ortnamnsarkivet i Uppsala – nu Namnavdelningen i Institutet för språk- och folkminnen, har gått igenom alla kända dokument – i fotostatkopior i arkivets samlingar. Syftet är att göra dokument som rör länet fram till 1599 sökbara och tillgängliga för forskning. Kriteriet för inmatning är att minst ett ortnamn i länet skall förekomma i dokumentet. Databasen är sökbar på flera sätt: Topografiskt (ortnamn, socken, härad, kommun, lokaltyp m.m.); Personer och institutioner (ägare, säljare, köpare m.m.); Dokument (datering, dateringsort, arkiv). *F-Topo* är unik i Sverige. Metodiskt har jag utgått ifrån tre huvudområden: Tabergsområdet, Jönköpings stad och Öggestorp. Med utgångspunkt härur görs analys av förutsättningar för järntillverkning, och järnsmide utifrån arkeologiskt källmaterial och historiskt källmaterial, vilka sammantagna förhoppningsvis belyser och besvarar frågeställningarna. Uppsatsen begränsas till att studera den tidig-/högmedeltida järnhanteringen i södra Vätterbygden med utblickar och referenser till andra städer.

Kort om medeltidsstaden Jönköping

Jönköpings äldsta stadsprivilegium från den 18 maj 1284 utfärdat av Magnus Birgersson är också Sveriges äldsta kända. Av dokumentet framgår att Jönköping vid denna tidpunkt juridiskt var stad. Huvudsyftet med privilegiebrevet var kungamaktens intresse att stärka och koncentrera handeln till Jönköping genom att inrätta två årliga marknader. I ett annat dokument från 1284 utfärdat av kung Magnus stärks handeln i Jönköping genom förbud mot landsköp – ingen köpare i Småland ska bo på landsbygden utan i torgstaden. Den medeltida staden hade ett strategiskt läge vid Vätterns sydspets i knutpunkten av de stora huvudvägarna, Laga- och Nissastigarna och förbi Jönköping gick eriksgatan. Läget medförde att staden utgjorde en politiskt viktig stödjepunkt. Staden anses i den tidigare forskningen ha utvecklats ur en handelsplats, baserad på handel och distribution av agrara överskottsprodukter. Dess ekonomiska grundvalar anses ha sitt ursprung i tidigmedeltida nykolonisation sprungen ur Västeuropas ekonomiska uppsving.

Som följd av dess strategiska läge blev den utsatt för en rad danska härjningar med omfattande bränder åren 1380, 1567 och 1612. Staden brandskattades till danskarna (1452) och förmodligen 1520 samt utsattes för plundring (1511). År 1612 brändes staden inför danskarnas annalkande här. Därefter flyttades bebyggelsen på kungens order till området öster om kanalen mellan Vättern och Munksjön, där den nya staden anlades på Sanden, den smala sandreveln öster om

slottet. Här ansågs staden få ett mer skyddat läge mot fientliga anfall. Området för medeltidsstaden motsvaras idag av Västra centrum och den flyttade staden av Östra centrum. Vid branden år 1612 brann staden så fullständigt ner att endast grushögar och källargropar visade var den en gång legat. Medeltidsstaden sjönk ner i aska och glömska. Östra delen av det gamla stadsområdet lades som åker- och ängsmark under slottet, benämnd Verket ett inhägnat område för hästbete och åkermark. Västra delen av det forna stadsområdet blev stadsbornas åker- och betesmarker. Först på 1830-talet, när Jönköping började expandera på det gamla stadsområdet väster om slottet, kom Fornjönköping att intressera flera lokala forskare. För kronologiska hållpunkter hänvisas till Medeltidsstaden Jönköping.²

Forskningshistorik – Jönköpings medeltid ur antikvariskt perspektiv

De sista resterna av Jönköpings slott jämnades slutgiltigt med marken år 1872. Därmed bereddes ny mark för den expanderande staden västerut och tog sig nu ett nytt stadsplaneuttryck i 1800-talets rationella geometriska symmetri ut över slottsområdet och över den mark som drygt tvåhundra femtio år tidigare hade inrymt den medeltida staden. Kunskapen om den forna staden hade vid denna tid gått förlorad. Dess läge kände man till men det var också allt, minnena och detaljerna var utplånade.

Författaren Viktor Rydberg, född 1828 i Jönköping, tillbringade sin tidiga barndom i ruinen av slottet med borggården och vallarna, portvalven och fängelsekällarna. Rydberg kom senare i sitt liv att intressera sig för den forna medeltidsstaden Jönköping i en tidsanda av nyväckt antikvariskt intresse för medeltiden, sprunget ur 1800-talets romantik. Rydberg inledde forskning i äldre arkivhandlingar, kartmaterial, beskrivningar och i huvudkällan – Jönköpings tänkebok – (JTb) 1456–1548, framtagna och tolkade i nära samarbete med forskare, bibliotekarier och arkivarier. År 1881 publicerades hans artikel *Det forna Jönköping* i den litterära kalendern *Svea*.³ Dessförinnan förelåg en skrift av lantmätaren Jonas Alvin *Strödda anteckningar angående Jönköpings stad och dess omgivning*.⁴ Rydbergs artikel var en forskningsinriktad sammanställning av den sedan 1612 försvunna medeltidsstaden. Artikeln, av honom benämnd ”Skiss”, redovisade stadens institutioner, såväl kyrkliga som profana, bebyggelsestruktur, topografi samt näringsförhållanden. Rydberg publicerade också en nyupptäckt stads- och befästningsplan upprättad omkring 1612 som han överförde i visst redigerat skick mot en samtida stadsplan. Kartrekonstruktionen var den första någonsin av medeltidsstaden och den visar den senmedeltida stadens läge med delar av dess utformning, som gator, kvartersområden

² Areslätt 1984.

³ Rydberg (1881) 1966.

⁴ Alvin 1839.

och klostrets läge. Rydberg var uppenbarligen nöjd med forskningsresultaten, och hans entusiasm häröver framgår av ett brev till förläggaren Albert Bonnier med bl.a. följande rader: ”Hvar kyrkan, hvar det gamla slottet, hvar franciskanerklostret legat, därom ha alla skildrare af Jönköping ända sedan 1600-talet, förklarar sig vara alldeles okunnige. Det kan nu uppgifvas på alnen, och man kan nu genom de forskningar, jag gjort, göra sig hemmastadd snart sagdt i alla knutar af den gamla medeltidsstaden. Det är ett nyupptäckt Pompeji.⁵ Rydberg framhöll också järnets betydelse inte bara den senare faktoriepoken utan även dess betydelse för medeltidsstaden. Han menade att näst handeln ”smidet [är] stadens förnämsta näring. Jernet kommer från Taberg och är det yppersta någon marknad kan uppvisa. Bland smederna finnas vapensmeder, harneskmakare och sporrmeder [...] Deras efterträdare på 1600-talet varda de talrike bössesmederna, och desse i sin ordning äro föregångarne till Husqvarnas s cykloper”.⁶ Rydberg refererar inte till någon källa, men huvuddelen av hans redovisning, dock ej harneskmakare och sporrmed, bygger på uppgifter i Jönköpings stads tänkebok.⁷ Bland de tjugofem olika yrkeskategorierna omnämnda i JTb⁸ har Rydberg framhållit de järnrelaterade som de främsta. Med Tabergsjärnet avsåg han 16–1800-talens masugnsframställda järn, vars råmaterial var malm från berget. Äldsta skriftliga uppgifter om brytning av malm i berget härrör från år 1490. Rydbergs uppfattning om järnhanteringen och järnets betydelse för den medeltida staden har inte i någon nämnvärd grad, om ens alls behandlats i de senare Jönköpingsmonografierna. Detta har sin naturliga förklaring i att det historiska källmaterialet, förutom tänkeböckerna, ger begränsade upplysningar och inget arkeologiskt källmaterial har heller förelegat. Man kan sammanfattningsvis konstatera att Rydbergs forskningsinsats rörande Fornjönköping var betydelsefull, t.o.m. epokgörande, men inte helt tillförlitlig, då tolkningsfel och bristande källkritik förelåg, vilket också tydliggörs trettioåttio år senare av redaktören, skriftställaren och Jönköpingsforskaren Rudolf Björkman som i en artikel i Smålands Allehanda 1913 skärskådar Rydbergs forskningsresultat,⁹ vilket också görs av Gösta Weiler.¹⁰

Jönköpings historia har belysts i två större stadsmonografier; *Jönköpings historia*, del I–IV, publicerad 1917–21 under medverkan av flera författare. Medeltiden och tiden fram till 1691, del I–III, författades av Rudolf Björkman. Publikationen utkom dock efter hans död år 1916. Verket föregicks också av flera artiklar om stadens äldre historia skrivna av Björkman som publicerades i bl.a. Norra Smålands fornminnesförenings skriftserie. I artikeln *Det forna Jönköping* publicerar

⁵ Björkman 1913.

⁶ Rydberg (1881) 1966 s. 25.

⁷ Svärdslipare JTb 1457, s. 64; sporrmed F-topo med hänvisning till Broccmans samling M 10:5 i KB, daterad 1430; knivmed JTb 1458, s. 53. Äldsta kända arkivaliska uppgifter om brytning i berget utgår ifrån JTb s. 81, uppgifter om den kvinna som år 1490 dömdes arbeta i Berget (Taberg).

⁸ F-topo, sammanställt ur JTb.

⁹ Björkman 1913.

¹⁰ Weiler 1952.

Björkman år 1914 kartor över medeltidsstaden från 1652 respektive 1702 vilka tillsammans visar stora delar av det medeltida stadsområdet.¹¹ Kartrekonstruktionen kom att bli grundläggande för senare stadsplanerekonstruktioner. Björkman byggde stadsmonografin på mycket omfattande och grundlig arkiv- och källforskning, vilket kom att bli betydelsefullt även för senare forskning om Jönköping. Det föreligger dock vissa brister i hänvisningar till originalkällorna. Stadsmonografin utgör ändå en värdefull utgångspunkt för den forskningsintresserade och resultaten av hans forskningsmöda har varit betydelsefullt som ett tvärvetenskapligt käll- och referensmaterial för bl.a. de stadsarkeologiska undersökningar som har utförts i Jönköping, utan att för den skull diskvalificera den historiska arkeologins specifika disciplin, frågeställningar och tolkningar. Stadens tillkomst har enligt Björkman sin grund i kungliga intressen att behärska en strategiskt viktig plats vid Vätterns sydspets, där flera vägar sammanstrålar och ger förutsättningar för den handelsplats som sedermera växte fram till stad.¹² Björkman antog felaktigt att castrum Junakøpfung skulle vara Rumlaborg, vilken enligt författaren hade funnits redan under 1200-talet. Något vetenskapligt stöd för denna uppfattning finns ej i vare sig arkivaliskt eller arkeologiskt material.

Åren 1961–1965 utkom ett nytt verk om Jönköping, *Jönköpings stads historia*, del I–III. Det förhistoriska avsnittet författades av Holger Arbman. Avsnittet Jönköping under medeltid och Vasatid författades av historikern Lars-Arne Norborg. Denne arbetar utifrån större historiska linjer där staden sätts in i historiskt vidare begrepp och i nationellt perspektiv. Norborg ansåg att marknadsplatsen, vägmötet och eriksgatans anhalt vid Junebäcken samt borgen, en betydelsefull militärstrategisk anläggning och centrum i ett slottslän, utgjorde de viktigaste bakomliggande faktorerna, medan kungamakten har varit den drivande kraften till stadens uppkomst. Stadens juridiska ålder förlägger han med utgångspunkt i slottslänsorganisationens införande i Sverige och det äldsta kända privilegiebrevet för Jönköping (18 maj 1284) till senare delen av 1200-talet. Staden kom enligt Norborg att utgöra ett centrum för norra Småland och var en viktig kommunikationsmässig länk mellan de danska och svenska huvudbygderna och han menar att stadens politiska storhetstid var under medeltid och vasatid.¹³ Historikern Norborg redovisar intressant nog även rön från en av de tidigaste fackmässigt utförda större arkeologiska undersökningarna i kvarteren Hagen och Hackan år 1961.¹⁴

Nästa stora publikation som berörde det medeltida Jönköping utkom 1984, *Rapport Medeltidsstaden, Jönköping*, skriven av Tomas Areslätt. Rapporten är en mycket grundlig kartläggning

¹¹ Björkman 1914 ss. 74, 77.

¹² Björkman 1917 ss. 75-83.

¹³ Norborg 1963 ss. 137, 142, 145.

¹⁴ Norborg 1963 s. 255.

och sammanställning av historiska och arkeologiska data med relevans för analysen av medeltidsstadens strukturer utifrån projektets uppläggning. Rapporten är ett viktigt arbetsinstrument i den vardagliga antikvariska verksamheten och en värdefull utgångspunkt i fördjupad forskning. Jönköping karakteriseras som kommunikationsmässig, administrativ och ekonomisk centralort under 1200-talets senare del. Stadens grundläggning kan enligt författaren tidsmässigt hänföras till Magnus Birgerssons regeringstid.¹⁵ Areslätt utarbetade en kartrekonstruktion och samkopiering av flera 1600-talskartor utifrån hållpunkter i det arkeologiska materialet vilka korrelerades mot den moderna stadsplanen. Kartrekonstruktionen återspeglar i stort den medeltida stadens struktur även om kartorna är upprättade efter att staden övergivits efter branden 1612. Areslätts kartrekonstruktioner och Stadsarkeologiskt register har överförts till ett digitalt Medeltidsstaden.¹⁶

Sammanfattar man den äldre forskningslitteraturens tolkning av de bakomliggande faktorerna till Jönköpings stads tillkomst finner man att den huvudsakliga inriktningen är det strategiska läget vid sydspetsen av Vättern – knutpunkten av de stora huvudvägarna, Laga- och Nissastigarna som man menar ha utgjort grunden för mötesplats, handelsplats och senare stad, formellt grundad av Birger Magnusson. Vad som egentligen legat bakom denna utveckling är föga problematiserad. De ekonomiska grundvalarna anses av de flesta ha varit handel baserad på jordbruksprodukter och möjligen skinnvaror.

Jönköping och den antikvariska arkeologin

Under 1800-talets förra hälft expanderade staden västerut. En ny stadsplan lades ut över området för den forna medeltidsstaden som nu åter bebyggdes. Under 1870-talet revs slutgiltigt Jönköpings slott och på dess markområden uppfördes flera större offentliga byggnader. Från denna period fram till 1910-talet finns sporadiska antikvariska noteringar av gamla brunns- och källarhål från medeltidsstaden, mur- och vallgravslämningar från det nedrivna slottet men också skelettfynd från den medeltida kyrkogården. Från 1910-talet och cirka femtio år framåt har den stadsarkeologiska verksamheten, mestadels på initiativ av fornminnesföreningen och landsantikvariern, bestått av enstaka uppmätningar och kortfattade beskrivningar av byggnadslämningar, stenkällare, skelettfynd och i några enstaka fall finns även stratigrafisk dokumentation. Under senare hälften av 1940-talet genomfördes en serie provundersökningar i det forna slottsområdet och det medeltida stadsområdet med syfte att få fram uppgifter för rekonstruktion av den medeltida försvunna staden. Den antikvariska uppmärksamheten var ofta riktad mot byggnadslämningar och skelett från stadens medeltida kyrkogård, medan kulturlagren

¹⁵ Areslätt 1984 s. 79.

¹⁶ Björklund 1998.

inte uppmärksammades. Begreppet kulturlager förekommer inte i dokumentationen. Till yttermera visso är kulturlagren inom medeltidsstadens område kraftigt nedbrutna, dränerade genom den underliggande isälvsavlagrade sanden, en faktor som medfört uttorkning och snabb förmultning av organiskt material (trä, läder, textilier) samt hög fragmentering av artefakter, bortsett från metaller. Det cirka en meter djupa, till synes anonyma jordlagret, har inte bedömts som ett arkeologiskt källmaterial, utan snarare som jord utan informationsvärde. Kunskapen om begreppet kulturlager och dess potential fanns uppenbarligen inte.¹⁷ Från 1960-talet inleddes mer professionella och systematiska undersökningar, under 1970-talet genomförda som utpräglade och tämligen avancerade, stratigrafiska schaktundersökningar i södra delen av det forna slottsområdets bastion- och vallgravskomplex. Från början av 1980-talet genomfördes konsekvent arkeologiska undersökningar av ytmässigt heltäckande exploateringsområden kopplat till storskaliga exploateringar av hela kvarter inledningsvis med förenklad single context metod, mer utarbetad under 1980-talet och som vann framgång från 1990-talet.

Blästerugnar i Tabergsområdet

Forskningshistorik

I föreliggande kapitel presenteras en sammanställning av för denna uppsats relevant litteratur, med inriktning på den forskning som berör vikingatida-/tidigmedeltida blästbrukslämningar i Jönköpings län med tyngdpunkt på Sandseryds och Månsarps socknar i Tabergsområdet, 6–15 kilometer sydväst om Jönköping.

Utförliga forskningsöversikter redovisas i Gert Magnussons avhandling *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*¹⁸ och Lars-Eric Englund's avhandling *Blästbruk*.¹⁹ Utifrån de statistiska metoder som ligger till grund för analyser av ¹⁴C-dateringar påvisar Magnusson en kronologisk horisont av Thålin-Bergmans dateringar i Tabergsområdet till tiden 1180/1228–1333/1375.²⁰

Forskningen rörande framställning av blästjärn har en hundraårig historia och för Smålands del kom arkeologen John Nihléns insatser i *Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland*²¹ att utgöra plattform i kunskapsuppbyggnaden om äldre järnframställning. Först omkring fyrtio år senare i uppmärksammas ånyo den äldre järnhanteringen i Jönköpings län och då i Tabergsområdet. Flera artiklar publicerade i Tabergs bergslags hembygdsförenings skrift *Tabergs Bergslag* belyser de vetenskapliga framsteg som

¹⁷ Jämför Larsson 2000 s. 165.

¹⁸ Magnusson 1986.

¹⁹ Magnusson 1986; Englund 2002.

²⁰ Magnusson 1986 s. 193.

²¹ Nihlén 1932.

gjordes under 1970–1980-talen, dels i samband med inventeringar, dels vid utgrävningar av blästbruksugnar inom det s.k. Tabergsprojektet, i hög grad på initiativ av Tabergs bergslags hembygdsförening. Särskilt kan nämnas Lennart Gustavssons och Verner Gustavssons insatser. Projektets syfte var att studera den äldsta järnhanteringen i Tabergsområdet.²² Här bör också nämnas resultaten av de tekniska analyser som utfördes i samband med projektet, vilka kommit till nytta i den senare forskningen. I Jönköpings läns museums årsboksserie *Småländska kulturbilder* publicerade Lena Thålin-Bergman år 1985 en artikel som sammanfattade forskningsinsatserna och resultaten av det då tioåriga projektet.²³

I Jernkontorets bergshistoriska utskott redovisar Ann-Marie Nordman de arkeologiska undersökningar av blästerugnar som genomförts i samband med exploateringar i Tabergsområdet vid Axamo flygplats, Sandseryds socken åren 1986–1990. Hon ser ett tydligt samband mellan Axamojärnet och centralorten Jönköping som handels- och distributionsort för det råjärn som producerats i Tabergsområdet.²⁴

Nicklas Björck har i en C-uppsats i arkeologi studerat den vikingatida–tidigmedeltida järnhanteringen i södra Vätterbygden. Han har analyserat samtliga utgrävda blästerugnsanläggningar från de forskningsgrävningar och exploateringsundersökningar som utförts i Tabergsområdet från 1970-talet–1990.²⁵ Björck beskriver järnframställningens förutsättningar ur teknisk, metallurgisk och metodisk aspekt samt belyser paleoekologiska, geologiska och naturgeografiska förutsättningar. Han gör även vissa ansatser att diskutera bakomliggande sociala faktorer för produktion och konsumtion av järnet, även om det ligger utanför hans arbete. En kronologisk tyngdpunkt för järnproduktionen i Tabergsområdet kan utifrån sammanställning av ¹⁴C-dateringar förläggas till tiden 1000–1300-tal och Björck håller för troligt att Visingsö har varit en avnämare för den överskottsproduktion av blästjärn som har framställts i Tabergsområdet.²⁶

I Jernkontorets och Riksantikvarieämbetets serie Atlas över Sveriges bergslag har Bengt Berglund i *Tabergs Bergslag* sammanställt det arkeologiska kunskapsläget, primärt avseende bergshistoriska lämningar.²⁷ Inom ramen för forskningsprojektet *Småländsk järnhantering under 1000 år* har Leif Rubensson bearbetat material rörande det småländska blästbruksjärnet utifrån fornminnesinventering, forskningshistorik och resultat från arkeologiska undersökningar. Vad

²² Gustafson 1976, 1979; Mac Key 1979; Thålin-Bergman 1976.

²³ Thålin-Bergman 1985.

²⁴ Nordman 1994 s. 72.

²⁵ Björck 1991.

²⁶ Björck 1991 s. 80.

²⁷ Berglund 1996.

gäller Tabergsområdet utgjorde det arkeologiska källmaterialet av undersökta lämningar av samma omfattning för Rubensson 2000 som för Björck 1991. Rubensson ser en intensiv järnframställningsperiod i området från slutet av yngre järnålder till tidig medeltid (till 1200-talets senare hälft) medan järnproduktionen avtar under 1300-talet. Hans analys är baserad på 26 ¹⁴C-dateringar från Tabergsområdet (1970-tal–1990).²⁸ Rubensson hänvisar till ”olika författare”, vilka hävdar att järnet från Tabergsområdet har haft betydelse i Jönköpings stadsbildningsprocess. Rubensson avfärdar dock detta med att anföra att järnproduktionen har varit för låg för att ha haft betydelse för stadens tidiga urbanisering. Han menar att Jönköpings strategiska läge ur politisk synpunkt har varit en mer betydelsefull faktor för Jönköpings tillkomst än järnet.²⁹

Senast har Anna Kristensson sammanställt resultaten från de senaste årens exploateringsundersökningar av blästerugnar daterade till äldre järnålder i södra Vätterbygden med utblickar i de övriga småländska länen.³⁰

Blästerugnslokaler och kolningsgropar i Tabergsområdet; Åsamon och Axamo i Sandseryds socken

Vid John Nihléns inventeringar på 1920-talet registrerades nitton platser med förekomst av slagg i Jönköpings län (sammanlagt noterades 500 platser i hela Småland³¹). Vid Riksantikvarieämbetets reviderade fornminnesinventering i Jönköpings län åren 1983–1987 registrerades konsekvent förutom bergslagstidens lämningar, även blästbrukslämningar, blästplatser, kolningsgropar, fyndplatser med slagg, ca 944 lokaler,³² vilket har gett en helt ny bild av tidig järnframställning i länet.

Området med blästerugnarna ligger på flack till småkuperad sandmo av isälvsavlagrad sjösand, beväxt med tall- och granskog, vanligen 220–225 m.ö.h. I landskapet finns rikligt med mossar, sjöar och vattendrag. I mosskanterna i anslutning till vattendragen finns malmråvaror i form av rödjord och myrmalm. Sammanlagt finns i Sandseryds och Måsarps socknar 53 lokaler³³ med blästbrukslämningar och blästplatser, motsvarande ca 117 lämningar. Det förhållandevis stora antalet kolningsgropar 700 (ca 130 lokaler)³⁴ i Måsarps och Sandseryds socknar, vittnar om rik tillgång på ved. Flera områden med järnframställning kan utkristalliseras, men inom ramen för denna uppsats presenteras främst de områden där större undersökningar gjorts. Lokaler med

²⁸ Rubensson 2000 ss. 325-327.

²⁹ Rubensson 2000 ss. 289, 312.

³⁰ Kristensson 2007.

³¹ Englund 2002 s. 59.

³² RAÅ FMIS. En lokal = en angiven kartmarkering. Varje lokal kan innehålla en eller flera järnframställningsrelaterade lämningar.

³³ Se not 32.

³⁴ Se not 32.

järnframställningsplatser i Tabergsområdet representeras främst av Åsamon, Axamo och Porteshult. I denna uppsats belyses i huvudsak de två förstnämnda områdena. Fornlämningsbilden karakteriseras av enstaka gravar och gravfält. Vad gäller järnåldersgravarna representerar de i huvudsak äldre järnålder-folkvandringstid. Ett par blästerugnar har anlagts inom ett gravfält daterat 600–700-talet e. Kr. I södra änden av Axamoområdets blästerugnsområde passerar den urgamla färdvägen Nissastigen. Odlingslandskapet karakteriseras idag av ett mestadels småskaligt jordbrukslandskap med betes- och odlingsmarker. I området finns nu omfattande exploateringsområden i form av flygplats, industriområden, sommarstugeområden samt vägar, vilka torde ha medfört att lämningar har försvunnit. Även äldre ingrepp som 16–1800-talens omfattande kolningsverksamhet för Tabergs Bergslag har förmodligen eliminerat ett okänt antal blästerjärnsanläggningar, liksom odling³⁵ och skogsbruk. Mörkertalet vad gäller antal försvunna järnframställningsplatser är förmodligen stort. Smältugnarna är dessutom svåra att upptäcka i terrängen. Lars-Eric Englund menar att högst 10 % av landets blästbrukslämningar är registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.³⁶

Undersökningar av blästerugnar i Tabergsområdet

De arkeologiska undersökningarna av blästerugnar i Tabergsområdet började på 1970-talet som ett forskningsprojekt. Projektet hade sin utgångspunkt ur bl.a. den specialinventering av kolningsgropar som initierades av Tabergs Bergslags hembygdsförening år 1972 – föreningen hade kommit en helt ny kategori av forn lämning på spåren – och året därpå konstaterades också sambandet mellan kolningsgropar och slaggförekomster samt därtill järnframställning ur blästerugnar³⁷ och därmed trädde en helt ny järnhistorisk epok fram i södra Vätterbygden. År 1974 startade det s.k. Tabergsprojektet, med syfte att studera den äldsta järnhanteringen i Tabergsområdet. Projektet drevs i samarbete mellan Lena Thålin-Bergman Historiska museet i Stockholm, Tabergs Bergslags Bergsting, Tabergs bergslags hembygdsförening samt Jönköpings läns museum. Fem olika lokaler med blästerugnar (i huvudsak dubbelugnar), i ett fall rest av och kolningsgropar samt en medeltida masugn (Kåperyd) provundersöktes under åtta säsonger (ca en vecka/säsong) under åren 1974–1984. Undersökningarna var att betrakta som pionjärarbeten, aldrig tidigare hade motsvarande lämningar grävts i länet. I huvudsak koncentrerades utgrävningarna direkt på ugnarna med frågor som konstruktion, teknik, malmråvara, dateringar samt verkstadsplatsens organisation. Samtliga utgrävningar utfördes helt manuellt och var ytmässigt små.

³⁵ Gustavsson 1982 s. 7.

³⁶ Englund 2002 s. 335.

³⁷ Gustavsson 1982 ss. 3-5.

I en sammanfattande rapportartikel publicerad 1985³⁸ visar Thålin-Bergman genom ¹⁴C-dateringar att blästerjärntillverkningen i Tabergsområdet i huvudsak tidsmässigt omfattade tiden sen vikingatid – tidig medeltid. Ett ugnskomplex med avvikande malmråvara, myrmalm, daterades till högmedeltid (1400-tal). Bland de undersökta lokalerna var fyra av dubbelugnstyp, malmråvaran var rödjord. Kåperys masugn ¹⁴C-daterades till slutet på 1400-talet och råvaran var malm, lokalt hämtat från Taberg. Thålin-Bergman diskuterar blästerjärnsepoken ur socio-ekonomiskt perspektiv. Hon menar att järnproduktionen bör ses mot bakgrund av bygdens lokala behov, husbehovsframställning och som binäring med viss överproduktion för lokal marknad. Hon utesluter dock inte möjligheten att järnet kan ha andra kapitalstarka bakomliggande faktorer men fördjupar sig inte mer i den frågan.³⁹ Sammanfattningsvis kan man konstatera att projektet ledde till framgång vad gäller ökad kunskap om vikingatida – tidig medeltida järnhanteringen och dess betydelse i södra Vätterbygden.

Jönköpings läns museum har sedan mitten på 1980-talet genomfört ett drygt tiotal exploateringsundersökningar av blästerugnar; dubbelugnar med tillhörande slaggvarpar samt kolningsgropar i Axamoområdet såväl i form av små schaktkontroller som ytmässigt större undersökningar. Efter de helt manuellt utförda forskningsinriktade undersökningarna och därigenom ytmässigt ytterst begränsade erbjudit exploateringsgrävningarna andra förutsättningar. Stora ytor avbanades runt omkring verkstadsplatserna med syftet var att få fram lämningar som visade ytterligare produktionsled men också konstatera huruvida boplatslämningar, visten och kojlämningar kunde knytas till produktionsanläggningarna. Sammanlagt avbanades 150 000 m² vid undersökningarna 1986, 1988, 1989, 1990. Dessutom gav undersökningarna möjligheter till ytterligare problematisering av anläggningarnas tekniska karaktär samt möjligheter till fler dateringsunderlag för ¹⁴C-analyser.

Vid exploateringsgrävning år 1986 i Axamo flygfältsområde undersöktes bl.a. två dubbelugnar och två kolningsgropar daterade till 900–1100-tal.⁴⁰ Åren 1989 och 1990 genomfördes två större undersökningar i samma område. Tre dubbelugnar och sex kolningsgropar undersöktes. Sju dateringar gjordes på ugnar, vilka angav en tidsperiod till 690–1030 e Kr. Sju dateringar av kolningsgropar angav tiden 895–1120 e Kr.⁴¹ Vad gäller resultaten från 1989 och 1990 års undersökningar menar Ann-Marie Nordman som ansvarat för två stora undersökningar i området

³⁸ Thålin-Bergman 1985.

³⁹ Thålin-Bergman 1985 ss. 40-41, 52.

⁴⁰ Varenius & Ajneborn 2009 ss. 7, 9.

⁴¹ Nordman 1994 s. 71.

att det råjärn som framställts har avyttrats och sålts vidare i Jönköping och att Axamojärnet spelat en väsentlig roll i handelsplatsens etablering vid Junebäcken.⁴²

I samband med industriexploateringar på Hedenstorp (öster om Axamo flygplats) har ytterligare två undersökningar av dubbelugnar och kolningsgropar genomförts av Jönköpings läns museum under 2000-talet (2001, 2008) under ledning av Moa Lorentzon. Med erfarenhet från de tidigare undersökningarna och med ny teknik och kunskapsvinningar vad gäller dokumentation och forskning rörande metallurgi finslipades det arkeologiska fältmetoderna och fältarbetet utfördes delvis i samarbete med vetenskapligt stöd av Lars-Eric Englund och Lena Grandin. Från undersökningen år 2001 anger fem ¹⁴C-dateringar av en dubbelugn med tillhörande anläggning till 900-tal–1280 e Kr. Två dateringar av två kolningsgropar angav datering från slutet av 900-talet–1250-tal. Ytterligare två kolningsgropar har daterats till 1250–1440 e kr.⁴³ Vedartsbestämning av kolprover från Tabergsundersökningarna föreligger bara från 2000-talets undersökningar. Träkolet i sju av nio prover har utgjorts av tall.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att undersökningarna av järnframställningsplatserna i Tabergsområdet har gett ny kunskap om järnframställningen, dess organisation och teknik på verkstadsplatsen lokalt samt visat kronologiska horisonter för järnframställning och kolning. Vad gäller den bakomliggande organisationen är bilden mindre klar. Björck föreslår Visingsö som avnämare för järnet,⁴⁴ Thålin-Bergman frågar sig huruvida kapitalstarka krafter har legat bakom järnhanteringen alternativt det har rört sig om bondsmide för egen vinning.⁴⁵ Rubensson menar att järnet främst framställts av lokala bönder. Kronan och frälset har inte styrt produktionen men avyttring och försäljning. Nordman menar att blästjärnet från Tabergsområdet haft betydelse i Jönköpings stadsbildningsprocess⁴⁶, medan Rubensson hävdar att vid denna tid, 1200-talets senare del, hade blästbruksepoken spelat ut sin roll och hade ingen avgörande betydelse i Jönköpings stadsbildningsprocess.⁴⁷

Dateringarna av blästugnar visar en kronologisk spännvidd från 600-tal–1200-tal, med tyngdpunkt till sen vikingatid – tidig medeltid, slutet av 900-talet–11/1200-tal.

Kolningsgroparnas dateringsmässiga spännvidd omfattar 600-tal–1400-tal, med tyngdpunkt i tidig-/högmedeltid, 1000-tal–1200-tal. Kolningen förefaller ha pågått efter att blästbruksperioden

⁴² Nordman 1994 s. 72.

⁴³ Lorentzon 2008 ss. 14-15. Undersökning 2008 rapport under utarbetande, ej redovisad i denna uppsats.

⁴⁴ Björck 1991 s. 80.

⁴⁵ Thålin-Bergman 1985 s. 52.

⁴⁶ Nordman 1994 s. 72.

⁴⁷ Rubensson 2000 ss. 316, 312.

har upphört.⁴⁸ Möjligen kan det tolkas som att området har bidragit med kol till Jönköpings hantverkare. För närvarande föreligger 49 ¹⁴C-dateringar från undersökningarna av blästugnar och kolningsgropar i Tabergsområdet. En fördjupad och problematiserad analys av detta material erfordras för att ge en skarpare bild av de kronologiska horisonterna. Undersökningarna på Axamo och Hedenstorp visar att smältplatserna har varit mycket likartade i utformning och organisation – dubbelugnar med slaggvarpar på ömse sidor av ugnarna, s.k. ”arbetsgrop”, likartad ugnskonstruktion, rödjord som råvara, tall som bränsle samt likartad slaggavtappning. För vidarebearbetning av järnet finns ibland spår av fällsten och rensning av lupp, men ingen övrig bearbetning eller någon verkstadsplats finns med säkerhet belagda. Inga verktyg har påträffats. Smidesfynd är ytterst få från undersökningen. År 1986 påträffades en kniv. Järnklimpar finns knappast i fyndmaterialen. Trots att ytmässigt mycket stora avbaningar framkom inga lämningar som visar på ytterligare bearbetning av järnet, inte heller lämningar efter bostäder, kojor eller motsvarande. Organisationen bakom kolningen har samma karaktär – enhetlighet – vad man kan se utifrån groparnas utformning och kolningsteknik. Den förberedande processen – avverkning och torkning av virket, når vi inte fram till. Spåren efter malmtäkt kan möjligen skönjas i rödjordområdena, liksom malmupplag och eventuella rostningsplatser, även om dessa ännu inte är upptäckta. Förmodligen har de olika processerna i förberedelserna inför järnframställning säsongsmässigt varit synkroniserade. Bruket av dubbelugnar antyder en höjd teknisk nivå och effektivisering i järnutvinningen. Organisationen bakom järnframställning, förefaller vara kontrollerad och styrd – med ”järnhand” – i en tidsanda med stark efterfrågan på järn. Efter framställningen förefaller järnet ha forslats från produktionsplatsen till annan plats, för vad man får förmoda såväl försäljning som bearbetning och smide; det senare mot bakgrund av vad vi nu känner till från utgrävningar i Jönköping.

Undersökningar av järnbearbetning och slagg i äldsta kulturlager i Jönköping

Lundströms plats

På Lundströms plats på centrala Väster i Jönköping genomfördes en arkeologisk undersökning år 2007 i samband med förnyelse av minnesplats/parkområde. Parkområdet var kilformat och låg i skärningspunkten mellan Storgatans nya dragning i början av 1800-talet och en gaturest som blev över vid planering av de söder därom år 1864 utstakade rätlinjiga byggnadskvarteren. Gaturesten utgjorde egentligen en rest av den medeltida stadens bebyggelsestruktur och avspeglade ett parti av den medeltida stadens stora infartsled västerifrån.

⁴⁸ Jämför Lorentzon 2008 s. 15.

Den arkeologiska rapporten från undersökningen är under år 2009 under utarbetande varför denna sammanfattning får ses som preliminär. För kapitlet om smidesområdena på Lundströms plats föreligger ett preliminärt rapportmanus skrivet av Johan Åstrand som välvilligt ställt texten till förfogande och varifrån beskrivningar och tolkningar i huvudsak är hämtade. Arkeo-metallurgisk analys av slaggmaterial har utförts av Lena Grandin, Geoarkeologiskt laboratorium vid Riksantikvarieämbetet, GAL. Analysen berör slagg- och smidesmaterial från tre områden med lämningar efter järnsmide

Sammanlagt undersöktes en yta om ca 350 m². Minst fyra huvudfaser avseende omstrukturering av bebyggelse och eller förändring av områdets utnyttjande konstaterades. I det översta lagret framkom lämningar efter en grytgjuteriverkstad från senare delen av 1500-talet med bl.a. rikliga fynd av krossade gjutformar. Från slutet av 1400-talet – 1500-tal framkom delar av tre stenkällare uppförda på tre olika tomter. I äldsta nivå framkom del av en gata, som kunde följas längs en tio meter långs träcka. Gatusträckningens riktning var öst-västlig och det var stadens västra in- och utfartsgata Stora gatan som även utgjorde del av eriksgatan. Ett längre parti av denna gata, 50 meter, undersöktes 1991 omedelbart söder om Lundströms plats, i kvarteret Harven. Vid undersökningen av Lundströms plats framkom i äldsta lager, preliminärt 1200-talets senare del, tre smidesområden, vilka preliminärt kan tolkas som tre ”smedjor” orienterade efter den medeltida huvudgatan Stora gatan.

Tre smidesområden

Lämningarna av järnsmide avgränsades i tre separata områden, främst utifrån karaktär och lagerstrukturer. De låg inbördes nära, orienterade i rad, Ö-V, utefter Stora gatan, två meter norr därom. Smidesverksamheten var den första aktivitet som ägt rum på platsen.

Östra smidesområdet: Småslagg nedtrampat likande golvyta ca 4 x 4 m på äldsta markyta ned i bottensanden. I slaggmaterialet fanns uppblandat sot och kol. Ytan tolkades som mark/golvyta där smide bedrivits. Under slagglagret närmast den orörda sanden framkom två försänkningar med hårt förslagad lerbottnar med järnslaggrester, sintrad lera och sand vilka preliminärt har tolkats som smidesgropar. I jordprov taget i omedelbar anslutning till en av anläggningarna fanns glödskal och ett kolprov härifrån angav dateringen 1220–1275⁴⁹ vilket visar likartade dateringar med det centrala och västra. Kolet utgjordes av tall.

Centrala smidesområdet: Området avtecknades som en hårt trampad golvyta med sot, kol, slagg, mot den gula bottensanden inom en ca 4 x 5 meterstor yta, ungefär motsvarade en smedjas byggnadsyta. Ingen smideshärd fanns bevarad. I ”smedjan” framkom fynd av små fragment från smidesskållor, små bitar av starkt korroderat järn, samt glödskal och sprutslag från

⁴⁹ Ua-36237 1 sigma.

järnbearbetning. Avsaknaden av större slaggstycken visade att slaggen röjts undan successivt (vilket även gällde för det östra området). Smidesområdet tolkades ha två faser, möjligen ombyggd, men samma verksamhet har utförts utan egentliga några större kronologiska brott. I området fanns rikligt med stolphål och gropar och flera av anläggningarna har haft samband med järnbearbetningen. Alla groparnas funktion är ännu inte slutgiltigt färdiganalyserade. Den äldre smidesfasen ¹⁴C-daterades genom ett kolprov av treårig kvist av *salix* från golvytan. Analysen gav en datering till 1260–1290.⁵⁰ Träkolets låga egenålder anger en tämligen väl preciserad datering som visar att smidet torde ha inletts under 1200-talets senare del. Från den byggnad som anlagts ovanpå efter att smidesverksamheten upphört finns en ¹⁴C-datering från en förkolnad golvbräda (tall) daterad till 1265–1295.⁵¹ Ytterligare ¹⁴C-prover från den ovanpåliggande byggnaden är under datering. Utanför byggnaden mot söder fanns en två meter bred remsa mellan smedjan och gatan som nyttjats som avfallsupplag (varp) med deponerad utrensad slagg från smedjorna. Slaggerna i varpet var större till formatet med bl.a. rikligt med bottenskållor. Slaggdeponin kan möjligen ha utgjort en tillfällig lagring för annat bruk, som t.ex vägbeläggning eller utfyllnad.

Västra smidesområdet: Den västra smidesanläggningen inrymdes i ett grophus 4,5 meter långt och bevarat upp till två meters bredd med en halv meter djupt försänkt golv. Byggnaden låg orienterat i N-S med eventuell öppning i södra gaveln ut mot gatan vilken låg två meter söder därom. I grophuset inrymdes flera golvnivåer. Äldsta nivån utgjordes av sotigt, hårt trampat golvlager med spår efter smidesverksamhet. På de två äldsta golvnivåerna fanns restavfall från järnsmidet samt fyndavfall efter verksamheter som rörde hantering av bronssmältning (ev. gjutning). Vidare fanns spår av bearbetning av koppar, bl.a. nitar, men också läderhantverk. I dessa äldsta lager fanns även yllefragment. Grophusets funktion som verkstad var dess ursprungliga. Två ¹⁴C-dateringar från kolprover föreligger från den äldsta smidesfasen i grophuset. Kolprov från det äldsta golvlaget i grophuset gav en datering till 1205–1260.⁵² Det andra kolprovet härrörde från en preliminärt tolkad härd ingående i grophusets äldsta skede. ¹⁴C-analys angav datering till 1010–1160.⁵³ Båda kolproven var av ek, ett mindre lämpligt träslag för ¹⁴C-datering pga. att träkolet kan ha en hög egenålder. Den arkeologiska kontexten talar emellertid för att dateringen från äldsta golvytan bäst speglar den äldsta smidesfasens datering. Kompletterande ¹⁴C-prover från äldsta golvnivåer är under analys vid Ångströmlaboratoriet i Uppsala.

⁵⁰ Ua-36236 1 sigma.

⁵¹ Ua-36240 1 sigma

⁵² Ua-36241 1 sigma

⁵³ Ua-36239 1 sigma

Järnsmidet på Lundströms plats

Förutom traditionellt smide i smideshårdar där slagg frigjorts och samlats i botten av densamma har också en vanlig form av smide med slaggavtappning förekommit. Denna process har även kunnat spåras från en intilliggande undersökning i kvarteret Harven. Slaggavtappning förknippas vanligen med framställning av järn i blästerugnar och inte med smide. Från undersökningarna av blästerugnar i Tabergsområdet finns till exempel bruket att tappa slagg i en öppning i ugnens nedre del där slaggen rinner ut och stelnar och avtecknas i form av en långsmal slaggsträng, bildad av en ränna eller motsvarande samtidigt som en del slagg stannat kvar i ugnsbotten som en bottenskålla. Grandin diskuterar parallellerna i tekniken med slaggavtappning vid järnframställning i blästbrugsugnar och järnbearbetningen på Lundströms plats och hon utesluter inte möjligheterna att det kan finnas direkt överförbar koppling i tekniken häremellan.⁵⁴ Smidestekniken med slaggavtappning har inneburit att ett mer kontinuerligt smidesarbete har kunnat utföras utan att avbryta processen för slaggresning av härden. Grandin antyder möjligen att denna smidesform kan förknippas med att det järn som behövs för det fortsatta arbetet har först rensats från slagg.⁵⁵ Detta stöds av att analys av järnföremål har visat på slaggrikt järn. I huvudsak har fynd av smidesskållor med tappar och lösa sådana knutits till det centrala smidesområdet. De metallurgiska analyserna av järnslaggen visade att det järn som bearbetats på Lundströms plats med stor sannolikhet var blästjärn. Järnet har förmodligen varit lokalt tillverkat. Vid jämförelser med slagganalyser från andra tidigare undersökta platser, finns överensstämmelser i sammansättningen mellan malm och slagg med Tabergsområdet. Analyserna visar också slagg med hög manganhalt utan motsvarighet med Axamoområdet, men som istället har belagts i förhistoriskt slagg från blästbruk i Öggestorp öster om Jönköping. Grandin menar med utgångspunkt härav att järnet kan ha kommit in till Jönköping från flera lokala producenter/produktionsområden.⁵⁶

Johan Åstrand som sammanställer de arkeologiska resultaten av järnhanteringen på Lundströms plats i en kommande rapport⁵⁷ har funnit att paralleller vad gäller lämningarnas karaktär finns att jämföra med undersökningar i Trondheim.⁵⁸

Kvarteret Harven

År 1991 genomfördes en arkeologisk undersökning i kvarteret Harven, omedelbart söder om Lundströms plats. Undersökningen genomfördes med anledning av nybyggnation av ett helt kvarter. Den sammanlagda undersökningsytan var 1500 m². Undersökningsytan omfattade ett

⁵⁴ Grandin 2008 ss. 57-58.

⁵⁵ Grandin 2008 s. 59.

⁵⁶ Grandin 2008 s. 61.

⁵⁷ Ska föreligga färdigtryckt 2010.

⁵⁸ Espelund et al 1989.

område av medeltidsstadens västra del. Längsefter undersökningsområdets norra del framkom del av medeltidsstadens huvudgata, Stora gatan, bevarad upp till 50 meters längd. Gatan daterades i sitt äldsta skede till 1200-talets senare hälft utifrån ett mynt Birger Magnusson (1290–1318). Bebyggelsen utmed gatans norra del förtätades under slutet av 1400-talet och 1500-talet från att under 12–1300-talen ha haft prägel av verksamhet som rör metallbearbetning, med tyngdpunkt på järnhantering till ett område som inrymde ett burget borgerskap vilket särskilt avspeglas av de sju senmedeltida stenkällare som påträffades vid utgrävningen. Bland de äldsta bebyggelse lämningarna var Stora gatan, som utgjorde del av eriksgatan⁵⁹, arkivalisk belagd från 1220-talet.⁶⁰ Något senare, men ändå bland de äldsta lämningarna från 1200-talets senare del var årderspår, bebyggelse lämningar, gropar samt lämningar efter järnbearbetning. Järnsmide spårades i det äldsta skedet, motsvarande 1200-talets andra hälft–1300-tal. På de äldsta nivåerna söder om gatan framkom lämningar efter järnbearbetning i form av gropar innehållande rikligt med slagg. Vidare framkom slagggropar med anslutande rännor vilka i rapporten preliminärt tolkats som någon form av avtappningskanaler för slagg. Sammanlagt relaterades fjorton anläggningar hörande till järnbearbetning eller med dokumenterat fynd av järnslag. Merparten av anläggningarna låg i anslutning till gatan. Två anläggningar är i utgrävningsrapporten tolkade som ässjor: A 82 utgjordes av en ca 3x2 meter rektangulär nedgrävd grop, 0,7 meter djup och begränsad av en träkonstruktion. Inuti fanns fyllning av sotig humus, kol, sot, järnslag (30 kg) samt keramik AII. Anläggningen låg ca två meter söder om gatan och var orienterad i gatans längdriktning. Den andra (A 120) var av liknande karaktär; en nedgrävd rektangulär grop, 0,7 meter djup ca 3,2 meter lång och bevarad upp till 1,65 meters bredd. I anläggningen fanns bl.a. slagg (10 kg), kol, sot och sand samt förkolnade brädor. Anläggningen låg med kortänden mot gatans längdriktning ca 14 meter söder därom. Form, funktion och stratigrafisk kontext överensstämmer med grophuset från Lundströmsgrävningen 2007. Det fanns i övrigt inga senare järnsmidesaktiviteter eller anläggningar knutna till smide inom undersökningsområdet. Således torde all järnslag som registrerades ha hört till områdets äldsta fas av järnbearbetning. Mycket stora mängder slagg framkom inom området närmast gatan och på densamma. Efter vägning och räkning av antalet bottenskållor slängdes resten av slaggen. Representativa prover från varje ruta sparades dock. Vid utgrävningen uppvägdes drygt 2000 kg slagg. Den egentliga mängden slagg var dock avsevärt större eftersom all slagg inte tillvaratogs eller vägdes. Ett exempel på den stora mängden slagg i gatan var att inom en tvåmetersruta noterades 150 kg slagg. Med utgångspunkt ur redovisade beräkningar i rapporten torde den sammanlagda slaggmängden ha uppgått till 8–10 ton. De sparade slagghöjarna blev föremål för

⁵⁹ Claesson 1992 s. 53.

⁶⁰ Norborg 1963 ss. 133-134.

okulär analys och dokumentation.⁶¹ Genomgången av slaggerna (276 fyndposter) visade bearbetning av järn samt koppar och bly. Enligt analysen representerade slaggmaterialet såväl klensmide som bronsgjuteri/kopparslageri. I materialet fanns även rester av härdar uppbyggda av sten alternativt tegel med infodring av lera. Slaggens karaktär av hög fragmenteringsgrad och med bl.a. inslag av bottenskållor med tapp var av likartad karaktär som från Lundströms plats och med stor sannolikhet har det rört sig om i huvudsak bearbetning av blästjärn även om en notis i slagganalysen av slaggsålla fnr 4217 anges som en osäker indikation på eventuellt masugnsframställt järn.

Det äldsta konstaterade hantverket var således järnbearbetning, en verksamhet som har utövats i nära anslutning till stadens huvudgata under 1200-talets senare skede i stadsgrundningsskedet under Birger Magnussons regering. Claesson summerar järnhanteringen i kvarteret Harven med att anföra att Jönköping har utgjort knutpunkt i järnhanteringen: ”I staden har råjärnet vidareförädlats för att på Vättern och andra handelsvägar nå ut på en marknad.”⁶² Järnbearbetningen förefaller enligt honom ha varit omfattande och Claesson menar att den kan ha varit utgjort en avgörande faktor i stadsbildningsprocessen.⁶³

I skrivande stund (april 2009) utför Jönköpings läns museum arkeologisk schaktkontroll för ledningsdragning i området kring Lundströms plats och ytterligare en lämning efter järnsmide har påträffats som visar att området med järnbearbetning kan spåras ännu längre västerut. Idag finns således indikationer på minst sex verkstadslämningar/ ässjor längs en knappt hundra meter lång sträcka utmed Stora gatan.

Några jämförelser avseende slagg i städer

Kalmar

Omfattande områden med lämningar efter främst blästjärnframställning i östra Småland är känt sedan John Nihléns inventeringar från 1920-talet. Ett kärnområde har genom senare fornminnesinventering utkristalliserats till gränsmarkerna Möre och Njudung, med bl.a. Bäckebo socken i Nybro kommun med över sexhundra blästbruksplatser.⁶⁴ Ett drygt tjugotal dateringar av främst slaggvarpar visar produktion av järn härifrån under 1000– och 1500-talen, med tyngdpunkt på sent 1200–1400-tal.^{65,66} Detta järnproduktionsområde har satts i samband med

⁶¹ Nilsson 2008 bilaga 3 s. 1.

⁶² Claesson 2008 s. 30.

⁶³ Claesson 1992 s. 62.

⁶⁴ Hansson 2008 s. 34.

⁶⁵ Magnusson 1986 ss. 193-194.

⁶⁶ Rubensson 2000 s. 316.

Kalmars tidiga roll avseende järnhantering och som varudistributionsort av järn. I gränstrakterna mot Halland, Skåne och Blekinge har järnframställningsplatser också lokaliserats till vattendrag.

Vid arkeologisk undersökning av Kalmar slott utförd på 1930-talet påträffades i de äldsta kulturlagren på slottsholmen, rikligt med järnslag, kol och sot. Järnet har tolkats ha utvunnits ur blästerugnar och tillverkats av sjö- eller myrmalm eller av s.k. ”örjord”.⁶⁷ Det äldsta skiktet med järnslag har enligt undersökningsresultaten tillkommit före den befästningsanläggning eller kastal som föregick slottet och därmed bör lagren med järnslag preliminärt kunna beläggas till senare hälften av 1100-talet/tidigt 1200-tal. Förekomst av järnslag i äldsta nivå registrerades även vid en undersökning i stadsparken 1939. Det beskrivs som ”ett tunt, starkt rostfärgat gruslager, vilket innehöll smärre järnslaggbitar”.⁶⁸ I samband med en forskningsinriktad provundersökning år 1975 upptogs flera provschakt i området för medeltidsstaden med syfte att få fram en stratigrafisk referensprofil, s.k. kulturpelare, för jämförelse med tidigare undersökningar och som kunskapsunderlag inför kommande undersökningar. I ett av dessa provschakt i stadsparken framkom på äldsta nivå närmast moränen järnslagglager av liknande karaktär som iakttagelserna från 1939 års undersökning.⁶⁹ I ett provschakt i kvarteret Valnötsträdet påträffades järnslag i bottenskiktet, daterat till skiftet 11/1200-tal.⁷⁰ Vid arkeologisk förundersökning år 2006 inför det nya konstmuseet i stadsparken påträffades järnslag i ett strandnära område som tolkades ha utgjort en avfallsplats där bl.a. järnslag dumpats. Vid huvudundersökningen förefaller det som att den järnslag som noterats vid förundersökningen omtolkades till naturliga järnklumpar.⁷¹ Efter genomgång av samtliga arkeologiska rapporter (27) från undersökningar i Kalmar stad tillgängliga på läns museets och Riksantikvarieämbetet UV Östs hemsida befanns inga undersökningar relaterade till förekomst av järnslag i kulturlager.⁷² En förklaring till läget är att merparten av de arkeologiska undersökningar som genomförts i Kalmar har hittills varit ytmässigt små och det arkeologiska kunskapsunderlaget vad gäller järnslag och järnhantering från det tidigmedeltida/högmedeltida Kalmar är begränsat. Ragnar Blomqvists undersökning 1939 synes fortfarande vara den mest omfattande. De omfattande slagglagren som tidigt uppmärksammades i både Kalmar och Visby har under de senaste två decennierna vunnit nyväckt intresse och uppmärksammas inom den senare forskningen, förhoppningsvis framledes också mer belyst ur tvärvetenskapliga aspekter.

⁶⁷ Selling 1979 s. 331.

⁶⁸ Selling 1984 s. 48 (SR 65).

⁶⁹ Selling 1984 s. 48 (SR 67).

⁷⁰ Selling 1979 s. 323; 1984 s. 48 (SR 75).

⁷¹ Nilsson & Ring 2008 ss. 12, 19.

⁷² Reservation för att följande rapport inte genomgått inför föreliggande uppsats: Larsson, C. 1990. Rapport över arkeologisk undersökning på fastigheten Björken 19, Kalmar stad och kommun, Småland. Opublicerad undersökningsrapport, Kalmar läns museum.

Utifrån det källmaterial som står till buds finns givetvis en mängd frågor om vad slagglagren i Kalmar representerar och hur de eventuella kulturella, ekonomiska och organisatoriska sambanden mellan järnhanteringen i de ”klassiska” landsbygdslokalerna och det tidiga Kalmar har förhållit sig. Kalmar stad anses ha anlagts omkring år 1200. Nils Blomkvist har dock preciserat stadsgrundandet något tidigare, till tiden 1175-1182.⁷³ Kalmars roll som betydelsefull ort för järnhantering och utskeppning av järn var framförallt under högmedeltid, vilket finns belyst i arkivaliskt material. I en handelsförordning från Flensburg från 1284 anges i vad som tolkas som en kvalitetsbenämning *Kalmars iærn* vilket av Englund föreslås kunna vara ”ett ej upparbetat blästjärn hugget i klimpar”.⁷⁴ Vidare omnämns järn i pundtullmaterial med Lybeck från 1300-talets senare del.⁷⁵ Såväl Ulf-Erik Hagberg, Kerstin Haglund som Nils Blomkvist anför i Kalmar stads historia 1979 att järnet förefaller inte ha varit av avgörande betydelse för stadens tidiga handel, ekonomi och uppkomst. Blomkvist menar att de tämligen lågproducerande blästerugnarna hade för liten avkastning för att föranleda stadsbildning och att järnet kan ha omsatts på flera andra mindre handelsplatser. Han menar vidare att staden under ett expansivt skede under 1200-talet möjligen tillfälligt har framstått som ett centrum för hantering av det småländska järnet för att tämligen kort därefter upphöra på grund av konkurrensen från Mellansverige.⁷⁶ Englund utesluter inte tanken att de omfattande lagren av smidesslagg från Kalmar kan härstamma från vapentillverkning eller manufaktursmide.⁷⁷ Rubensson ser en kronologisk samtidighet mellan blästjärn och slagglagren.⁷⁸ Det arkeologiska materialet förefaller dock vara utforskat i så liten grad att mest hypotetiska resonemang kan föras och det har hittills visat sig svårt att hitta arkeologiska belägg för sambandet mellan omlandets järnproduktion och Kalmars betydelse i detta.

Visby

Vid schaktningsarbeten för vattenledning i Smedjegatan i Visby på 1920-talet uppmärksammades omfattande lager av järnslag. John Nihlén kom att bli den som genomförde undersökning av området 1925–1926. Järnslagglagren låg i äldsta markyreskikt, mot orörd bottensand. Lagren var mellan 0,1–1,5 meter tjocka och täckte ett område som Nihlén uppskattade var över 7500 m² stort. Järnbearbetningen som slagglagret representerade tolkades ha påbörjats under 1100-talets senare hälft och pågått under 1200-talet. Hantverksområdet tolkades ha legat utmed en av infartsvägarna i utkanten av den växande staden.⁷⁹ Ytterligare ett drygt tiotal undersökningar av varierande storlek har påvisat förekomst av metallslag som visar

⁷³ Nilsson & Ring 2008 s. 10 med vidare hänvisning till där anförd litteratur.

⁷⁴ Englund 2002 s. 279.

⁷⁵ Blomkvist 1979 ss. 214-215.

⁷⁶ Hagberg 1979 ss. 79, 85; Haglund 1979 s. 102; Blomkvist 1979 s. 215.

⁷⁷ Englund 2002 ss. 279-280.

⁷⁸ Rubensson 2000 s. 312.

⁷⁹ Nydolf 2005 ss. 26-29.

dels den mer omfattande järnhanteringen av närmast industriell karaktär, dels det mer traditionella enskilda smidet.⁸⁰ Magnusson menar att järnhanteringen har varit mycket påtaglig och haft stor socio-ekonomisk betydelse, närmast att likna som en protoindustriell fas i de tidigmedeltida Visby och i andra städer med betydande slagglager i äldsta faser. Denna mer intensiva smidesverksamhet har tolkats utgöra den process som rör slaggrensning av luppar, för Visbys del inforslat från fastlandet, men också förädling av järn. Magnusson menar att det medeltida Visbysmidet kan ha hört samman med vapen- och rustningsindustrin.⁸¹

Trondheim

I Trondheim genomfördes år 1987 en arkeologisk undersökning av en 360 m² stor yta inför nybyggnation av kultur- och affärscentra på den s.k. Mellagertomten. Vid undersökningen framkom kulturlager upp till två meter djupa med rikliga fynd av järnslag och kopparslag samt bebyggelse lämningar i form av smedjor. Järnsmidet har tolkats ha utgjort bearbetning av blästjärn eller luppar. Järnhanteringen beräknades till att kontinuerligt ha pågått under 200 år. Förutom järnsmide fanns också spår av smältmetallurgisk verksamhet av koppar och bly.⁸² I stadens äldsta skede var smide och hantverket spritt i staden och utfördes i småskalig form. Järnsmidet fördes samman och omlokalisades till stadens utkant med en storskalig järnhantering och produktion som hörde samman med en expansionsfas av blästerjärnsproduktion. Området för järnhanteringen beräknades ha omfattat ca 10 000 m². Uppsvinget av den omfattande järnhanteringen av förindustriell karaktär kopplas samman med att ärkebiskopssätet i Trondheim grundas.⁸³

Jämförelsen med Kalmar, Visby och Trondheim visar tidig och omfattande järnhantering avspeglad genom koncentrerade järnslagglager i äldsta kulturlagernivåerna. Järnhanteringen synes förlagts i städernas utkanter och i Trondheim finns även undersökta smidesverkstäder. Järnhanteringen har haft stor politisk betydelse för samtliga tre städer, även om de arkeologiska beläggen har olika utgångspunkter. För åtminstone Visby och Trondheim kan man tolka järnhanteringen som närmast av ”industriell” karaktär, av allt att döma främst baserad på blästjärn.

Öggestorp

De metallurgiska analyserna av järnslag från Lundströms plats visar spårämnen med koppling till lokal järnproduktion, bl.a. från Öggestorpstrakten,⁸⁴ cirka femton kilometer sydöst om

⁸⁰ Nydolf 2005 ss. 29-31.

⁸¹ Magnusson 1989 ss. 170-171; Magnusson 2005 s. 7.

⁸² Espelund et al 1989 ss. 210, 215-216.

⁸³ Bergquist & McLees 2005, s. 57.

⁸⁴ Grandin 2008 s. 51.

Jönköping. Äldsta järnframställning i Öggestorp är belagd genom två fragmentariskt bevarade blästerugnar, ¹⁴C-daterade till övergången bronsålderns slutskede–äldsta järnålder, respektive förromersk järnålder. Ugnarna framkom i ett område för en boplats från äldre järnålder vilka undersöktes år 2002 i samband med planering av ny sträckning av riksväg 31 förbi Öggestorp. Fynd av slagg och ugnsväggar från blästerugnar framkom också i gravar, röjningsrösen, härdar och kulturlager från samma tidsperiod.⁸⁵ Järnslag från Lundströms plats har genom arkeometallurgiska analyser visat sig ha samhörighet i spårämnen med järnslaggyfunden härifrån.

I socknen finns sex mindre järnåldersgravfält med 5–18 gravar samt ensamliggande rösen, och stensättningar, huvudsakligen i området för byarna Öggestorp och Rommelsjö. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten i äldre järnålder–folkvandringstid. Ett fynd som belyser traktens tradition av järnhantering och smide, är den verktygsuppsättning för en smed som påträffades år 1856 i ett ”stenrör” i Rommelsjö, Öggestorps socken. Verktygen består av en slägga, tång, eventuell fil⁸⁶ samt två hammare, vilka utifrån en spjutspets och doppsko i samma fyndomständighet har daterats till omkring 400 e.Kr.⁸⁷

Landskapet i Öggestorps socken karakteriseras av uppodlad bygd utmed Stensjön och Tenhultasjön. Två större vattendrag – Huskvarnaån, som rinner genom Stensjön och Stensjöån, som ingår i Huskvarnaåns vattensystem – är viktiga som drivkraft för järnhantering, kvarnar och sågverk. En kvarn tillhörande Ulvsnäs gård är belagd från 1380⁸⁸ och fiske nämns 1287 i ett donationsbrev.⁸⁹

I Öggestorpsbygden finns flera uppgifter som visar på förekomst av malmråvara för järnframställning. Myrmalmsförekomster finns kartlagda utmed Seglarpsån, ett av de mindre vattendragen, där tre mindre platser (under rotvältor) med naturlig myrmalm finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Vidare finns en åker benämnd *Fanemad*, på Ulvsnäs mark, där det inom ett 200 x 100 meter stort område finns uppgift om myrmalmsförekomster.⁹⁰ Den ligger strax söder om huvudgården Ulvsnäs, omedelbart norr om ett av bygdens större vattendrag, Stensjöån, och knappt tvåhundra meter nedströms Ulvsnäs knipphammare.

Från Stensjön och Tenhultasjön finns flera belägg, såväl i arkiv som dagsaktuella uppgifter, om sjömalm. Från det senare finns fynduppgifter – ”rejåla slantar ca fem centimeter i diameter och

⁸⁵ Kristensson 2007 s. 279.

⁸⁶ Arbman 1963 s. 77.

⁸⁷ Börjesson 1984 s. 153; Shm. Inv. nr. 2297.

⁸⁸ ”wlnæs halfv fiærdhe attu(n)g jordh oc ena qwærn som th(er) vnd(e)r ligg(er)” 27/2 1380 SRAp or. (F-topo).

⁸⁹ “Wddanes cu(m) o(mn)ib(us) suis attinenciis siluis p(ra)tis piscacionib(us)” 28/11 1287 SRAp or. (F-topo).

⁹⁰ RAÄ 69, 80 Öggestorps socken.

en centimeter tjocka”.⁹¹ Ett gärde i Kanarp benämns *Malmagärdet*, men vad *malm* åsyftar är oklart. Gärdet ligger en kilometer söder om Kanarps masugn (omkr. 1788). Från Kanarp leder en väg genom skogen till Taberg, som kallas *Malmvägen*. I de närbelägna socknarna finns uppgifter om sjömalm i Kansjön (Malmbäcks socken), Barkerydssjön, Alarpsjön, Löjesjön, Skärsjön och Törsbosjön (Barkeryds socken); Nätaren, Ylen, Lången (Järsnäs socken), Högasjön samt Snuggarpasjön (Forserums socken).⁹² Den största byn, Rommelsjö, med fem hemman enligt kamerala jordeboken 1542, uppvisar en intressant efterled som kan kopplas till järnmalmråvara. Namnet Rommelsjö är äldst belagt *j Rymylsom* 1353, Förleden är *-rem* ’höjdsträckning’ med efterleden *mysla* ’(kletig) sankmark’.⁹³ Ett sådant område finns vid byns västgräns på ömse sidor av väg 31 och järnvägen. Uppgifter om myrmalm finns från de flesta myrar i skogarna runtomkring Öggestorp. Vidare uppges att i Öggestorp/Rommelsjö blir vattenledningsrör snabbt "igenrostade" på grund av mycket hög järnhalt i grundvattnet, och på många håll finns källor med rödfärgad bottensats, enligt uppgifter från Bertil Ström, Mariestad, uppvuxen i Rommelsjö.

Ulvsnäs gård har förmodligen genom alla tider legat på ungefär samma plats, på en udde i Stensjön. I byn ägdes enligt 1500-talets jordeböcker två hemman av Vadstena kloster och ett av Alvastra kloster. Dessa drogs in i av kronan och donerades av Johan III till Peder Svensson Ribbing den 10 juni 1575. År 1779 omvandlades Ulvsnäs till fideikomiss och 1866 uppfördes en ny huvudbyggnad som revs 1994, då det samtidigt såldes efter närmare fyrahundra år i släkten Ribbing.

Vid Ulvsnäs anlades år 1761 en knipphammare med härd och två hamrar, där allehanda grovsmide för bygdens räkning tillverkades. Omkring 1790 köptes masugnen i Stenseryd i Forserums socken av Ribbing på Ulvsnäs säteri. Masugnen flyttades till Kanarp vid Stensjöån och drevs in på 1800-talet. År 1846 uppges den vara ”sedan länge nedlagd”.⁹⁴ Som råvara användes inledningsvis sjömalm från Stensjön och myrmalm från kärrområdena ner mot sjön men senare togs malm från Taberg. I Stenseryds masugn blandades bergsmalm från Taberg med sjö-/myrmalm för att erhålla lämplig järnkvalitet.⁹⁵ Även sandsten bröts på Ulvsnäs marker för bl.a. kyrkbygge samt tillverkning av kvarnstenar och gravvårdar.⁹⁶

⁹¹ Ström 2009.

⁹² Gustafsson 1998 s. 57.

⁹³ Agertz 2008 s. 180.

⁹⁴ Lönnberg 1940 s. 68.

⁹⁵ Gustafsson 1998 s. 57.

⁹⁶ Jlm arkiv.

Namnet Öggestorp framträder i skrift första gången 1268 *Yggelstorp*. Förleden är ett mansnamn, möjligen *Hyggiolf* med efterleden *torp* 'nybygge'.⁹⁷ Kyrkbyn ligger i en kommunikationsknutpunkt, där de gamla vägarna från Rogberga i väster, Lekeryd i norr och Forserum i öster möts. Den medeltida kyrkans äldsta delar har generellt, dock på oprecisa grunder, daterats till 1100-tal. Kyrkan försågs med torn 1769 efter att ha haft en fristående klockstapel, och troligen genomgick kyrkobyggnaden en viss ombyggnation vid detta tillfälle. Kyrkan uppges 1844 av prosten D. Sjöström vara 33 alnar lång och 11 alnar bred och ”byggd på frälsegrund av sten.”⁹⁸ År 1882 revs den och en ny byggdes på samma plats.

Under 1500-talet består Öggestorp av tre gårdar, två tillhörande Vadstena kloster och ett kyrkohemman, – men från medeltiden kan följande bild tecknas.

- 1268 byter kung Valdemar bort sitt fäderne – en attung i Öggestorp till Alvastra kloster;⁹⁹
- 1353 uppges Ragnhild Gjurdsdotter i morgongåva av Mårten Bengtsson ha fått södra gården i Öggestorp, vilken maken dock har bytt bort;¹⁰⁰
- 1377 uppges Märta Bosdotter ha fått en gård i morgongåva;¹⁰¹
- 1380 donerar Märta Bosdotter sin morgongåva, som då uppges motsvara två attungar, till Vadstena kloster;¹⁰²
- 1447–1502 – i Vadstena klostrets jordeböcker redovisas en gård (för två attungar), 1466 tre? brukare; 1480 och 1502 två gårdar.¹⁰³

En lantmäterikartkarta från 1701 visar i Öggestorps inägor en ålderdomlig markindelning med rötter i vikingatid eller tidig medeltid före kyrkans anläggande.¹⁰⁴ 1500-talets bebyggelsebild speglar troligen medeltida förhållanden. En utförlig analys av de äldsta kartorna och markanvändningen i Öggestorp redovisas i Vestbö 2002.¹⁰⁵ Beträffande odlingsförhållandena i Öggestorp anges, i en sockenbeskrivning från 1844 av prosten Sjöström i Rogberga, att jordmånen anses vara av mindre god kvalitet, mer sandig än i Rogberga, vilket medfört att invånarna kompletterade åkerbruk och boskapsskötsel med ”skogseffekter och stenbrytning”.¹⁰⁶

⁹⁷ Agertz 2008 s. 239.

⁹⁸ Sjöström 1933.

⁹⁹ SRAp or. 11/12 1268 (F-topo).

¹⁰⁰ SRAp or. 17/9 1353 (F-topo).

¹⁰¹ SRAp or. 10/1 1377 (F-topo).

¹⁰² SRAp or. 27/2 1380 (F-topo).

¹⁰³ (1447) SRA D 11 f. 144r, (1457) SRA D 11 f. 205r; (1466) UUB C 32 f. 47v, (1480) KA Vkj b f. 24v, (1502) SRA D 12 f. 70v (F-topo).

¹⁰⁴ Vestbö 2002 s. 106.

¹⁰⁵ Vestbö 2002 ss. 100-114.

¹⁰⁶ Sjöströms sockenbeskrivning 1844, Jlm. arkiv.

Pollenanalyser i Femtingagölen 700 meter väster om Rommelsjö visar en agrar expansion i bygden 800–1400 e.Kr. Tiden kan inte sättas mer exakt på grund av en lucka i pollenprovets lagerföljd. Lagerås menar dock, utifrån belägg, som kyrkans datering, myntfynd och ortnamn att tiden för en agrar expansion i Rommelsjöbygden kan förläggas till 1100-tal.¹⁰⁷ Under senmedeltiden och 1500-talet var kyrkan och olika frälsesläkter de största jordägarna, men i norra delen hade klostren betydande egendomar.¹⁰⁸

Ett större myntfynd – drygt tretusen silvermynt – påträffades i en påse inmurat i sydöstra korväggen i samband med rivning av Öggestorp kyrka år 1882. Sammanlagt inlöstes 3 174 mynt av Kungliga Vitterhets-, Historie och Antikvitetsantikakademien den 13 och 17 april 1882.¹⁰⁹ En del mynt förkom vid tidpunkten för anträffandet, vilket innebär att fyndet ursprungligen bör ha varit mer omfattande än de drygt tretusen som inlämnades. Merparten av mynten, ca 3 100, är präglade i Visby, ca 1130/40–1210/20. Utländska mynt härrör från bl.a. England (Henrik II, 1180–90), Köln (ärkebiskop Filip 1167–91) Münster, Utrecht 1150 samt 1150–ca 1200.¹¹⁰ Slutår för myntfyndet är 1210/20.¹¹¹

Cecilia Elofsdotter testamenterar 1287 bl.a. jord till Nydala kloster – ett markland i Ulvsnäs, Öggestorps socken med alla tillägor samt 1/3 av nämnda gods utan byggnader; dessutom sitt ”kapell” med kalk och alla tillbehör för altare och präst.¹¹² Hon önskar därvid att man med hjälp av hennes gods upprättar ett altare till hennes minne i klostrets bönehus. Valdemar Birgerssons och Cecilias fäder – Birger Magnusson jarl och Elof Magnusson – var bröder, så Valdemar och Cecilia var kusiner. Kanske kommer även Cecilias del i Ulvsnäs från hennes far? Birger jarl var gift med Ingeborg Eriksdotter (Erikska ätten), dotter till kung Erik Knutsson. Av testamentet framgår att ett kapell har anlagts på vad som förefaller kungligt initiativ. Vad som avses med detta är emellertid osäkert – en enskild kapellbyggnad i anslutning till huvudgården Ulvsnäs eller ett kapell i sockenkyrkan?

Vad som ytterligare pekar på aristokratins inflytande i bygden, är det rika smidesarbetet på kyrkdörren till Öggestorps medeltidskyrka. Kyrkan revs år 1882 och de lösa inventarierna, bl.a. den medeltida kyrkdörren, såldes på auktion. Den finns nu inbyggd som ytterdörr till en stenbyggd jordkällare i Lekeryd. Lennart Karlsson anför i det omfattande verket *Medieval ironwork in Sweden* att smidet på kyrkdörren har inslag av romanskt smide, dock uppblandat med senare järnsmidesarbete, förmodligen från den tid då kyrkan och även kyrkdörren byggdes

¹⁰⁷ Lagerås 2002 s. 53.

¹⁰⁸ Vestbö 2002 s. 110.

¹⁰⁹ Shm. Inv. nr. 7135.

¹¹⁰ Golabiewski 2002 ss. 111-112.

¹¹¹ Golabiewski 2002 s. 111.

¹¹² 28/11 1287 SRAp or. (F-topo).

om under slutet på 1700-talet. Karlsson menar att det äldsta smidesarbetet, som representerar det ursprungliga på kyrkdörren, har slående likheter med smide som förekommer på några av de mest praktfulla kyrkdörrarna i Östergötland.¹¹³

Lennart Karlsson ser en regional likhet i det robusta smidet på kyrkdörrar till sakristior inom ett område som sträcker sig från Ljungarum, Tvetå härad (Jönköpings kommun) österut till Västra Ed (Västerviks kommun) och norrut upp mot Hägerstad och Tidarsrum i Östergötland, med exempel också i bl.a. Linköpings domkyrka. Han menar att smidet troligtvis har producerats i norra Småland, varifrån också järnet härstammar. Här fanns naturtillgångar i form av myr- och sjömalm. Alvastra och Nydala cistercienserkloster hade under lång tid endast tillgång till blåsterjärn, vilket förmodligen var en dyrbar råvara, eftersom det var ett krävande och mödosamt arbete att framställa den typen av järn. De senmedeltida robusta järnbeslagen på sakristiedörrarna i kyrkor från gränsområdet Östergötland–Småland är enligt Karlsson tecken på dels produktion av masugnsframställt järn, vilket bör ha framställts lokalt i Småland, dels att även smidesarbetet har lokala rötter i järnproduktionsområdet. Även de högt klassade romanska smidesarbetena i de mest påkostade östgötakyrkorna, menar Karlsson kan ha sitt ursprung i Småland; råvarorna för järnframställning saknas nämligen i Östergötland liksom den för ändamålet högt utvecklade smideskonsten.

Redovisade indicier syftar till att visa potentialen av ledtrådar och kunskapsunderlag i frågan om den betydelse som Öggestorp *kan* ha haft vad gäller järnhantering under tidig-/högmedeltid. Förutsättningarna är naturtillgångarna – malmråvara, skog (kolning), vattenkraft, men också fiske och bergsbrytning (sandsten) som binäringar. Den magra sandiga jordmånen kan indirekt ha bidragit till att utveckla en mycket betydelsefull näring – nämligen järnhantering. De folkvandringstida järnfynd; smidesverktygen och vapenfynd antyder en utvecklad smideskonst med lokala rötter. Den tidiga järnålderns järnhantering bildar utgångspunkter för bygdens ekonomiska utveckling och kulturella tradition i kunskap om utvinning av råvaror, teknisk process i såväl järnframställning som konsten att smida. Hur detta gestaltar sig i verkstadsplatsens organisation, i det lokala samhället sett ur sociala och ekonomiska strukturer och med vidare utblickar vet vi ingenting om, men kan förhoppningsvis belysas i framtida forskning.

En rad belegg för den kungliga och aristokratiska elitens intressen i bygden under 11-/1200-tal radas upp genom donationsbrev, jordinnehav, marklandsindelning (attung), myntfyndet och avtrycken i kyrka och kapell. Frågan är vad som dragit aristokratins intressen till Öggestorp

¹¹³ Karlsson 1988 Vol 1 s. 39.

under denna tid? Svaret *kan* vara statsmaktens behov av järn. Här fanns naturtillgångar och i bygden fanns en ”mental” och teknisk kompetens- och erfarenhetspotential av järnutvinning och bearbetning. Pollendiagrammen visar en ökad markanvändning från 800-/1000-tal in mot högmedeltid. Lövsbogen avvecklas och ersätts med gran och tall – kan det vara till följd av kolning? Den magra sandjorden har inte varit den givna utkomsten i Öggestorp, större ekonomiskt utbyte i jordbruket fanns i grannsocknen Rogberga, i dalgångens bördiga lerjordar. Med perspektivet järnhantering och dess påverkan på landskapet öppnar sig givetvis nya frågeställningar vid avläsning av de pollendiagram som förmånligt står den vetgirige till buds. De uppgifter om sandstensbrytning på Ulvsnäs under senare historisk tid väcker frågan om brytning har skett redan under tidig medeltid, då kyrklig och kunglig makt manifesterades genom stenbyggande i städer och på landsbygd. Sandsten var en eftertraktad råvara för utsmyckningar av klosterbyggnader, kyrkobyggnader och borgar. Stensjöåns vattenkraft har tagits i bruk för kvarndrift under medeltid; 1380 finns belägg för kvarn i Ulvsnäs¹¹⁴ och längre uppströms i Kanarp.¹¹⁵

Den eventuella järnhantering som kan ha bedrivits i Öggestorpstrakten under medeltid kan ha varit baserad på vattenkraft och därmed haft större kapacitet än vad vi sett i Tabergsområdet.¹¹⁶ Än så länge saknas dock de fysiska lämningar som får pusselbitarna att slutgiltigt falla på plats. Förmodligen har eventuella lämningar för järnhantering varit lokaliserade till de vattenfall som senare utnyttjats för kvarndrift, stampar och järnhantering och är därför i hög grad försvunna. Men notiser i Jönköpings läns museums arkivhandlingar upplyser oss om skarpögda hembygdsvänner som iakttagit olika former av slaggvarpar med olika karaktär och slagginslag som avviker från den senare masugnsepoken. Här återstår således att göra fördjupade fältinventeringar i ett område med forskningspotential för den arkeologiskt/historiskt järnintresserade.

Diskussion

En uppgift som då och då hänvisas till som belägg för ett centralområde för järntillverkning i Småland under tidig medeltid härrör från den norska Böglungasagan från 1200-talets början. Där berättas om en händelse som utspelar sig under 1180-talet om den norske tronpretandanten Erling som fångslats i Visingsöborgen. Erling lyckas fly och beger sig ”österut till Järnbäraland.” Området öster om sydspetsen av Visingsö, där borgen ligger, har av Larsson förlagts sydöst

¹¹⁴ 27/2 1380 SRAp or. (F-topo).

¹¹⁵ Raä 104 Öggestorps socken.

¹¹⁶ Jämför Anders Ödmans inventeringar och undersökningar av järnframställningsplatser i norra Skåne, 2005.

därom, till östra Småland, ett område med rika förekomster av blästerugnar.¹¹⁷ Ett alternativ eller komplement till denna bild ” torde regionen norra Småland, södra Östergötland – samt östra Västergötland med Hökensåsområdet västerut mot Vättern vara. Erlings tillflyktsområde kan f.ö. ha utgjort Holaveden ’den djupa skogen’ gränlandet mellan Småland och Östergötland.

I norra Småland finns naturresurser – råvaror och vattenkraft; de stora huvudådrorna, Huskvaranån; Emån och Svartån med tillflöden samt Vätterbäckarna med kraftfulla forsar nedströms bergsplataerna på östra och västra sidan av Vättern. Utmed ett av Tabergsåns tillflöden, Kåperydsån, ligger Kåperyds masugn – den masugn som än så länge är den enda kända medeltida länken till 1600-talets Tabergs bergslag. Här finns även områdena med blästbruk. Sydväst rinner Nissan med biflöden. Områdets geografiska utbredning sammanfaller med det av Karlsson föreslagna, med utgångspunkt i kyrkans behov av järn. Området sammanfaller även till stor del med Jönköpings handelsomland, som var påfallande stort; vid medeltidens slut omfattade det södra Vätterbygden, stora delar av Njudung, Finnveden och närliggande delar av Västergötland. Ursprungligen var det ännu större men minskade när Växjö fick stadsrättigheter 1342 och förmodligen genom att Eksjö erhöll stadsprivilegier i början av 1400-talet. Genom området gick flera centrala huvudvägar. Den västligaste är Västra Holavägen där kungen färdades på sin eriksgata förbi Jönköping och vidare in i Västergötland. Den östligaste löper från Säby socken (vid Tranås), över Eksjö och Mellby socknar till Vetlanda och vidare österut genom Njudung. Längs den är drygt tio runstenar belagda. Eksjö i Vedbo härad och Vetlanda i Njudung är två goda utgångspunkter för analys enligt Lindeblads perspektiv på stadens och centralortens specifika karaktär utifrån det medeltida landskapet och urbanisering.¹¹⁸ I flera av socknarna i Vedbo, Tvetå och Vista härader samt Njudung finns starkt inslag av frälseägd jord.^{119, 120} En rad orter är knutna till vattendriven järnhantering från 1600-talet och framåt. I Nifsarp, Höreda socken, söder om Eksjö har nyligen ett område med kolningsgropar upptäckts. Två av de tre daterade kolningsgroparna har daterats till 1215–1420.¹²¹

Tidig medeltid präglas av politisk och social omvandling med riksenande, stiftsbildning, stenkyrkobyggande, klosteretablering, odlingsexpansion och urbanisering. Utländska influenser – som tekniska landvinningar, kulturella trender, handels- och politiska kontakter – aristokratiskt nätverksbyggande är sprungna ur Västeuropas ”kommersiella revolution”. En av dess plattformar var järnet – dess mångkulturella symbolvärde i tekniska landvinningar, folklig tradition och

¹¹⁷ Larsson 2000 s. 20.

¹¹⁸ Lindeblad 2008 ss. 17-24.

¹¹⁹ F-topo.

¹²⁰ Kyrkdörr från Vetlanda, Shm. Inv. nr.23002:70 är enligt Karlsson 1988 en av Skandinaviens främsta vad gäller teknik och konstnärligt utförande. Vol I s. 35; Vol II ss. 583-584.

¹²¹ Wennerberg 2008 s. 31.

samhällsbyggande. Snåriga kungliga och kyrkliga och aristokratiska allianser har gemensamma och individuella intressen av järnutvinning.

I Jönköping har det tidiga smidet av – vad vi hittills kunnat konstatera – sitt ursprung ur lokalproducerat järn¹²² haft sin givna plats enligt vad undersökningar visat. Ortens och stadens betydelse för såväl vidareförädling av järnet som handelsplats för detsamma har poängterats av Nordman och Claesson. Spåren efter järnbearbetning har uppdagats i medeltidsstadens västra utkant där järnsmidesverksamhet i form av smide med inblandning av kopparbearbetning samt bly har förekommit under 1200-talets senare del. Verkstäderna/smidesområdena var förlagda utmed stadens stora infartsväg västerifrån, Stora gatan och eriksgatan. Uppblandat i stenläggningen fanns rikliga mängder slagg och bottenskållor. Sammanlagt kan det ha rört sig om närmare 8–10 ton slagg som grävts fram vid undersökningarna. Smedjorna representerar olika produktionsinriktningar, dels slagggrensning och vidarebearbetning av blästjärn, dels smide kombinerat med koppar- och bly bearbetning motsvarande verkstäderna i Trondheim. Järnhanteringen ger en bild av stark organisation med intressanta indikationer på olika produktionsled i smidet med ett omfattande tekniskt/ metallurgiskt kunnande. Vi ser här en betydelsefull hantverks- och handelsfaktor i det tidiga Jönköping, en ”tidigindustriell” fas där järnet bör ha utgjort en väsentlig ekonomisk faktor. Denna fas kan liknas med vad Magnusson benämner protoindustriell fas för t ex Visby.¹²³

I Jönköpings hög- och senmedeltida kulturlager finns spritt såväl slagg som för en medeltidsstad mer traditionella järnfynd från mer ”vanligt” smide, som t.ex. ämnesjärn, halvfabrikat, verktyg, och hästutrustning. 1200-talets järnhantering, samlad i västra utkanten av staden, är av helt annan karaktär och struktur; storskalig, samlad och ”processad”. Föremålen är annorlunda; fragmentariska och svåridentifierade. Området med verkstadslämningar utefter gatan påminner i hög grad om 1600-talets Smedjegata på Öster i Jönköping, där stadens tidiga ”faktoriindustri” med dess smedjeverkstäder låg inhysta på rad under kungamaktens överinseende. Johan Åstrand som för närvarande (2009) utarbetar rapportmanus från utgrävningen om 1200-talets järnsmide på Lundströms plats menar att den förhållandevis storskaliga järnhanteringen har styrts av en tydlig bakomliggande aktör och mot bakgrund av bl.a. att staden Jönköping anläggs på kungligt initiativ och att staden varit kunglig förvaltningsort fram till 1350-talet menar han att det inte är orimligt att se kungamakten som den drivande aktören bakom järnhanteringen.¹²⁴ Exempel på kungliga, aristokratiska och kyrkliga aktörer bakom medeltida järnhantering ur olika

¹²² Grandin 2008 s. 38.

¹²³ Magnusson 2005 s. 7.

¹²⁴ Åstrand 2009 rapportmanus.

forskningsperspektiv finns från norra Skåne, Danmark, Småland¹²⁵ och Trondheim¹²⁶ och vid jämförelser med dessa städer finns paralleller i järnutvinning och järnhantering.

En utgångspunkt i diskussionen kring Jönköpings roll som produktions- och distributionsort för järn och vilka intressen som ligger bakom är myntfyndet från Öggestorp. Fyndet representerar drygt tre tusen mynt från tidsperioden 1130/40–1210/20, huvuddelen är gotländska. Myntfyndet antyder en koppling till den stormannaelit som Bjälboätten representerade genom flera fynd av motsvarande gotländska myntfynd från Östergötland¹²⁷ som var ättens bas. Exempel på den stormannaklass som växer fram under 1200-talet genom Bjälboättens kontroll över järnproduktionen i nordöstra Småland finns belyst av Kajsa Birgitta Althén. Hon menar att ättens starka ekonomiska position var baserad inte bara på jord utan kontroll och innehav av viktiga järnproducerande områden – jord och järn banade väg för kungatronen.¹²⁸

Namnet *Jönköping* med förleden *Jun* (Junebäcken) och efterleden *köping* (marknadsplats) betyder 'marknadsplatsen vid Junebäcken'.¹²⁹ Namnets äldsta belägg är från 1278 *datum in castro Junaköpfung*. I brevet fastställer Magnus Birgersson ett jordbyte av kronogods i Njudung med biskop Henrik i Linköping. Kungen överlämnar kronogods i Näshults socken i Njudung och alla fiskevatten där, samt godset Sjögle i Skirö¹³⁰ socken jämte fiskevatten samt Ånhult i Virserum. Magnus Birgersson erhåller istället mark i Jönköpings närhet. Sammanlagt byter han till sig 10 2/3 attungar jord, fördelat på 1 1/2 attung i Sanna kyrkby, 1 1/2 attung i Jära, 7 attungar i Rocke samt 2/3 attung i Ljungarums socken fördelat på 1/3 i Ljungarums kyrkby (Strömsberg) och 1/3 i Ryd (Ryhov).¹³¹ Av bytesdokumentet framgår att Linköpingsbiskopen ägde marker i omedelbar närhet av Jönköping före 1278. Byarna låg omedelbart öster och sydöst om Jönköping, mellan Huskvarnaån i öst och Munksjön i väst. Jordbytet visar kungens stadsbyggnadsvision och genom markanspråken skapa en politisk/ekonomisk stödjepunkt vid Vätterns sydspets.

I brevet finns också ett intressant ortnamnsbelägg med anknytning till järn som namnforskaren Jan Agertz har förmedlat: Brevet gäller mark, främst i byn Rocke men också i Jära, Ryd (Ryhov) och Ljungarum. Sannolikt avses ett relativt sammanhängande område med sankmarker. Under senmedeltiden äger Vadstena kloster en äng i byn Jära, och denna äng uppges ligga i Siken; ordet

¹²⁵ Althén 1996.

¹²⁶ Carelli 2001; Bergquist & McLees 2005; Åstrand 2009 med vidare hänvisning till Ödman 2005.

¹²⁷ Klackenborg 1992 s. 97.

¹²⁸ Althén 1996 s. 42.

¹²⁹ F-topo.

¹³⁰ Jämför Karlsson 1988 vol I s. 38.

¹³¹ DS 654.

sik betyder 'mark med framsipprande vattenflöde' och beskriver väl detta områdes markkonsistens. I detta sammanhang är ortnamnet *Rocke* (jn Rødka 1278) intressant. Det är ursprungligen namnet på en å, bildat till ordet *röd* och syftar på rödjord.¹³² Den lokala malmråvaran i Jönköping kan ses som en resurs för såväl den förhistoriska som den medeltida bygden. Den urgamla färdvägen österut, tillika eriksgatan under medeltid, mellan Vättern i norr och sjöarna Munksjön, *Rocksjön* i söder mot Huskvarnaån kantas av avtryck i form av bronsåldersrelaterade och äldre järnålderrelaterade offerfynd, gravar och boplatser.

I dokumentet omtalas också en borg i Jönköping där kung Magnus vistades då dokumentet utfärdades. Den förstördes dock vid början av 1300-talet och dess läge är okänt. Medeltidsborgen i Jönköping är ett uttryck för kungamaktens växande stryka under 1200-talet med ökad kontroll av riket genom den slottslänsorganisation som gett avtryck också i Jönköping med som vi nu kan se en etablerad marknad för järn. Arkeologiska undersökningar av den medeltida stadens kyrkogård har genom ¹⁴C daterat en av de stratigrafiskt äldsta begravningarna till 1030-1190 (1 sigma), 1010-1280 (2 sigma)¹³³ vilket visar att en kyrka bör ha funnits här redan under tidig medeltid. Kyrkans etablering i Jönköping kan ses som ett direkt uttryck för kyrkliga och politiska intressen i bygden. Denna bild stärkts ytterligare av att Jönköping beläggs som ett regalt pastorat i Linköpings stift i en förteckning av biskop Brasks sekreterare.¹³⁴

Avslutningsvis några reflektioner kring medeltidsborgen på Visingsö – Sveriges äldsta kända kungaborg –anlagd vid 1100-talets mitt, förmodligen av Karl Sverkersson. Den anses ha varit "den starkaste enskilda punkten i det svenska riket".¹³⁵ Borgen benämns "den svenska kungens slott" i ett brev daterat mars 1248.¹³⁶ Borgen och ön pantsattes 1318 till Danmark av Birger Magnusson, och troligen förstördes den samma år i samband med strider. Borgen är tolkad som befäst bostadsborg men också som jaktresidens, förknippad med "en tidigmedeltida härskarideologi av kontinentalt snitt" med kontinentala förebilder¹³⁷. Borgen är uppförd i en tid av politisk oreda och riksbildningsprocess. Detta symboliseras av läget vid gränsen mellan Östergötland, Västergötland och Småland. Placeringen på sydspetsen av Visingsö, vänd mot söder, är ingen slump, utan en symbolisk makthandling – kontroll över huvudbygderna och över "de små landen" i söder – en av de politiska och ekonomiska grundbultarna i uppbyggandet av riket Sverige. Under borgens fyrkantiga torn finns en kupolvalvskällare inrymd, endast åtkomlig genom en öppning uppifrån. Fynd av bränt spannmål som tolkats ha förvarats i utrymmet har

¹³² Agertz, F-topo.

¹³³ Ua-15965.

¹³⁴ Areslätt 1984 s. 10.

¹³⁵ Harisson 2002 s. 137.

¹³⁶ Carelli (2000) 2007 s. 57 och där anförd källhänvisning.

¹³⁷ Carelli (2000) 2007 s. 61.

legat till grund för en tolkning av dess funktion som förvaringsutrymme. Borgen undersöktes arkeologiskt 1907–1911 av Algot Friberg, grundare av Norra Smålands Fornminnesförening/Jönköpings läns museum. Den största fyndkategorin utgjordes av järnföremål, bl.a. ett trettiotal pilspetsar. Vidare påträffades fyra silvermynt daterade tidigt 1300-tal.¹³⁸ Borgens skyddade läge gjorde den svårintaglig. I den isländska sagan Rimbegla från 1200-talet anges: ”Visingsö och dess ansenliga slott, där konungen förvara sina dyrbarheter och är den starkaste punkt i hela riket”.¹³⁹ Borgen skulle enligt sagan vara kungens skattkammare – men för vad? Landets första och då enda stenbyggda kungaborg, erkänt svårintaglig, strategiskt placerad ur många avseenden och ”ett av de svenska kungarnas favoritresidens”¹⁴⁰. Karl Sverkersson blev som bekant mördad år 1167 på Visingsö och symbolen för det svenska rikets maktfäste föll i Knut Erikssons händer. Vidare avled tre kungar – Erik Knutsson (1216), Johan Sverkersson (1222) och Magnus Birgersson (1290) – av mer ”naturliga” orsaker under vistelse på ön. Uppenbarligen fanns det starka intressen att bevaka med kunglig närvaro. Varför? Borgens huvudfunktion kan ha varit någon form av tidig förvaltning och ”Sveriges första Riksbank” där rikets ”statskassa” förvarats – bl.a. intäkterna från bland annat det inkomstbringande järnet. Med detta perspektiv är det inte svårt att förstå att kungarna till varje pris, in i det sista, här bevakade finanser och kungatron.

Slutsatser

Mycket tyder på att järnet var en viktig ekonomisk faktor i Jönköpings stadsbildningsprocess. Stadens karaktärisering som tidig ”industristad” torde ha sin relevans utifrån de faktiska belägg som presenterats. I omgivande landskap fanns naturtillgångarna men också konkreta exempel på järnframställning, varifrån järn spårats till Jönköping, där bearbetning, handel och distribution har skett. Bakomliggande krafter förefaller främst ha varit kronan. Bilden av järnhanteringen i södra Vätterbygden under tidig medeltid har klarnat en smula, men nya frågor har uppstått. Regionen norra Småland– södra Östergötland– och Östra Västergötland har mycket att erbjuda för framtida forskning och kan gärna integreras i nationella forskningsperspektiv som rör den tidigmedeltida järnhanteringen. Viktor Rydberg hade rätt – smidet *var* stadens förnämsta näring!

Sammanfattning

Syftet med denna uppsats är att sätta den tidigmedeltida järnhanteringen i södra Vätterbygden i nya perspektiv. Främst används det arkeologiska källmaterialet för att visa järnhanterings betydelse för Jönköpings tillkomst som stad och se möjliga kopplingar till produktionsområden för järnframställning. Järnhanteringen har haft stor politisk betydelse i städer som Visby,

¹³⁸ Lindqvist 1980 ss. 30-32.

¹³⁹ Citat i andra hand från Lindqvist 1980 s. 30.

¹⁴⁰ Harrison 2002 s. 177.

Trondheim och förmodligen Kalmar även om flera författare vad gäller för sistnämnda stad har en avvikande uppfattning. I dessa städer har stora mängder järnslag påträffats i de äldsta kulturlagren som indikerar omfattande och tidig närmast ”industriell” järnbearbetning, särskilt kan vad vi kan se för Visby och Trondheim. I Jönköping och Trondheim finns även belägg på smides-/verkstadsplatser. Utgrävningarna i Jönköping ger goda belägg för att järnhantering hade stor betydelse för stadens ekonomiska framväxt. Utifrån arkeologiska resultat och metallurgiska analyser finns belägg för en koppling till lokalproducerat järn från Tabergsområdets blästjärn och från Öggestorpsområdet. Från Öggestorp finns ännu inga arkeologiska belägg i form av medeltida järnproduktionslämningar, men en rad indicier pekar mot högaristokratiskt intresse av bygden. Med utgångspunkten Öggestorp och Tabergsområdet vill jag visa att detta ”Järnbaraland” – norra Småland, södra Östergötland och östra Västergötland – har varit en betydande bygd för järnhantering och dess betydelse manifesteras i kungaborgen på Visingsö. Detta belyses av järnframställningsplatser, järnsmidesverksamhet och stormannaelitens – främst Bjälboättens – organisation av järnhanteringen mot bakgrund av samtida politik, med riksbildning och ökad varuhandel.

Efterord

Tack till handledare Mats Mogren för goda uppslag; Jan Agertz för framtagning och tolkning av källmaterial ur F-Topo samt korrekturhjälp; Ann-Marie Nordman och Falk Kuylenstierna för ”samtalen”.

Referenser

- Agertz, Jan, *Om ortnamn i Jönköpings län, Småländska Kulturbilder*, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Althén, Kajsa Birgitta, 'Jord och järn i Småland, Arvet efter Ingeborg Bengtsdotter', C-uppsats, Inst. för historia, Lund., Univ., 1996.
- Alvin, Jonas, *Strödda anteckningar angående Jönköpings stad och dess omgivning*, Jönköping 1839.
- Areslätt, Tomas, *Jönköping*, Medeltidsstaden Rapport nr 58, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska mus., Stockholm 1984.
- Berglund, Bengt, *Tabergs bergslag: en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Barnarps, Byarums, Ljungarums, Månarps och Sandseryds socknar*, Jernkontoret, Stockholm 1996.
- Bergquist, Ulla & McLees, Chris, 'Metalworking in Medieval Trondheim: a provisional assessment of the character, organization and development of an urban industry' i Pettersson Jensen, Ing-Marie & Magnusson, Gert (red), *Slagg i medeltida städer : Metallhantering i medeltida borgar, Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*, Jernkontorets Bergshistoriska utskott H 68, Stockholm 2005, ss. 48-59.
- Björck, Niklas, 'Den lågtekniska järnhanteringen i södra Vätterbygden. En studie av en regions vikingatida och tidig medeltida järnhantering', C- uppsats, Inst. för arkeologi, Umeå Univ., 1991.
- Björklund, Samuel, 'Arkeologiskt GIS över det medeltida Jönköping', Examensarbete, Kart- och mätningingenjörprogrammet, Högskolan, Karlstad, 1998.
- Björkman, Rudolf, 'Det forna Jönköping af Viktor Rydberg' i *Smålands Allehanda* 15 april 1913 .
- Björkman, Rudolf, 'Det forna Jönköping' i *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening III*, Jönköping, 1914, ss. 70-93.
- Björkman, Rudolf, *Jönköpings historia*, Jönköping, 1917.
- Blomkvist, Nils, 'Kalmars uppkomst och äldsta tid' i Collmo, Arne & Hammarström, Ingrid (red.), *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling : tiden intill 1300-talets mitt*, Kalmar 1979, ss. 167-309.
- Börjesson, Klas, 'Förhistoria i Jönköpings kommun' i Börjesson, Klas & Lindqvist, Gunnar (red.), *Före Jönköping, Småländska Kulturbilder 1983*, Jönköpings läns museum, Jönköping 1984, ss. 127-173.
- Carelli, Peter, *En kapitalistisk anda : kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Lund : Univ., Stockholm 2001.
- Carelli, Peter, 'Visingsö-borgen– den svenska kungamaktens centrala residens under tidig medeltid' i Nicklasson, Påvel (red.), *Visingsöartiklar: tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*, Jönköpings läns museum, Jönköping (2000). Nytryck 2007, ss. 51-66.
- Claesson, Eivind, 'Under gatan: Eriksgatan!' i *Gudmundsgillet's Årsbok*, Jönköping 1992, ss. 53-62.
- Claesson, Eivind, *Kvarteret Harven : arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation i kvarteret Harven : Sofia församling, Jönköpings stad, RAÄ 50 : Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Arkeologisk rapport 1993:29, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Englund, Lars-Erik, *Blästbruk : myrjärnshanteringens förändringar i ett långtidsperspektiv*, Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie nr 40, Stockholm 2002.
- Espelund, Arne, McLees, Chris, Pagoldh, Monica & Sandvik, Paula, U. *Smeden på øener. Metallverksteder i Middelalder-Trondheim : Rapport fra utgravningene i Mellager-Kvartalet 1987: Arkeologiske undersøkelser i Trondheim Nr 2*, Riksantikvarien, Utravningskontoret for Trondheim, Trondheim 1989.
- Golabiewski - Lannby, Monica, 'Den inmurade skatten i Öggestorps kyrka' i Berglund, Bengt & Börjesson, Klas (red), *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*, Riksantikvarieämbetet, 2002, ss. 111-112.
- Grandin, Lena, *Järnsmide i Jönköping : Medeltida hantverk i stadens utkant : Småland, Jönköpings stad, Sofia församling, fornlämning 50, Lundströms Plats*, Geoarkeologisk undersökning, Rapport 2008:26, Riksantikvarieämbetet UV, Uppsala 2008.

- Gustafsson, Willy, 'Järnhantering på höglandet i äldre tid', i *Då och nu i Nässjöbygden*, Jönköping 1998, ss. 54-73.
- Gustavsson, Lennart, 'Bergstinget och forskningen' i *Tabergs Bergslag XI*, Jönköping 1976, ss. 12-24.
- Gustavsson, Lennart, 'Rapport från Bergstinget' i *Tabergs Bergslag XII*, Jönköping 1979, ss. 20-30.
- Gustavsson, Lennart, 'Bergstinget antikvarien och kolgroparna' i *Tabergs Bergslag XIII*, Jönköping 1982, ss. 3-11.
- Hagberg, Ulf Erik, 'Den förhistoriska Kalmarbygden' i Collmo, Arne & Hammarström, Ingrid (red.), *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling : tiden intill 1300-talets mitt*, Kalmar 1979, ss. 17-91.
- Haglund, Kerstin, 'Järn och slagg' i Collmo, Arne & Hammarström, Ingrid (red.), *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling : tiden intill 1300-talets mitt*, Kalmar 1979, ss. 97-103.
- Hansson, Martin, *Det medeltida Småland : en arkeologisk guidebok*, Lund 2008.
- Harrison, Dick, *Sveriges historia medeltiden*, Stockholm 2002.
- Jönköpings stads tänkebok, *Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening*, Jönköping 1907, 1910, 1915, 1919.
- Karlsson, Lennart, *Medieval ironwork in Sweden. Vol. 1*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Stockholm 1988.
- Karlsson, Lennart, *Medieval ironwork in Sweden. Vol. 2*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Stockholm 1988.
- Klackenberg, Henrik, *Moneta nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*, Lund studies in medieval archaeology 10. Lund 1992.
- Kristensson, Anna, 'Tidig järnhantering i södra Vätterbygden' i Häggström, Leif (red.), *Öggestorp & Rogberga: vägar till småländsk förhistoria*, Jönköpings läns museum, Jönköping, 2007, ss. 255-299.
- Lagerås, Per, 'Landskapsutveckling och markanvändning' i Berglund, Bengt & Börjesson, Klas (red.), *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*, Riksantikvarieämbetet, 2002, ss. 32-57.
- Larsson, Lars-Olof, 'Blästbruk i Småland 1200-1700 – primärt speglat genom skriftligt källmaterial' i Larsson, Lars-Olof & Rubensson, Leif (red.), *Småländsk järnhantering under 1000 år. 2, Från blästbruk till bruksdöd*, Jernkontoret, Stockholm 2000, ss. 15-252.
- Larsson, Stefan, *Stadens dolda kulturskikt: lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia, IX, Kulturhistoriska museet, Lund 2000.
- Lindeblad, Karin, *Landskap och urbanisering: Östergötland ur ett centralortsperspektiv, 700-1550*, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Licentiatavhandling, Lund, Univ., Lund 2008.
- Lindqvist Gunnar, 'Förhistorisk tid – 1523' i Grennfelt, Tage (red.), *Gränna Visingsö historia*, Stockholm 1980, ss. 9-60.
- Lorentzon, Moa, *Järn, slagg och snö vid fornlämning 186: undersökning av fornlämning 186, järnframställningsplats, inför byggnation inom Hedenstorp 1:3 m.fl. : Sandseryds socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län : arkeologisk undersökning*, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Lönnerberg, Egil, 'Om Tabergs bergsbruk och bergslag' i *Mäster Gudmunds Gille*, 1940, ss. 39-72.
- Mac Key, 'Äldre järnhantering – ett forskningsmål' i *Tabergs Bergslag XII*, Jönköping 1979, ss. 31-33.
- Magnusson, Gert, *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*, Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie N:r. 22, Stockholm 1986.
- Magnusson, Gert, 'Visby – medeltidens Bofors?' i Burström, Mats & Hyenström, Åke (red.), *Mänsklighet genom millennier: en vänbok till Åke Hyenström*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1989, ss. 169-171.
- Magnusson, Gert, 'Slagg i medeltida städer' i Pettersson Jensen & Magnusson, Gert (red.), *Slagg i medeltida städer : Metallhantering i medeltida borgar, Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*, Jernkontorets Bergshistoriska utskott H 68, Stockholm 2005, ss. 1-8.

- Nationalencyklopedin. Bd 11, 1993.
- Nihlén, John, *Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland*, Jernkontoret, Stockholm 1932.
- Nilsson, Nicholas & Ring, Cecilia, *Stadsparken i Kalmar inför byggandet av nytt konstmuseum: fornlämning 94, Kalmar socken, Kalmar kommun, Småland : för- och särskild arkeologisk undersökning*, 2006, Kalmar läns museum, Kalmar 2008.
- Nilsson, Ola, 'Rapport slaganalys kvarteret Harven, Jönköping' ingår i *Kvarteret Harven: arkeologisk undersökning med anledning av nybyggnation i kvarteret Harven, Sofia församling, Jönköpings stad, RAÄ 50 : Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Arkeologisk rapport 1993:29, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Norborg, Lars - Arne, (red.), *Jönköpings stads historia. D. 1, Från äldsta tid till stadens brand 1612*, Jönköping 1963.
- Nordman, Ann-Marie, 'Dubbelugnar i Axamo, Småland' i Englund, Lars-Erik (red.), *Aktuell arkeologisk järnforskning 1988-1992 : föredrag vid Jernkontorets Bergshistoriska utskotts symposium på Jernkontoret, 24 november 1992*, Jernkontorets Bergshistoriska utskott, H55, Stockholm 1994, ss. 69-77.
- Nydolf, Nils-Gustaf, 'Järnhanteringen i det medeltida Visby' i Pettersson Jensen & Magnusson, Gert (red), *Slagg i medeltida städer : Metallhantering i medeltida borgar, Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997*, Jernkontorets Bergshistoriska utskott H 68, Stockholm 2005, ss. 26-34.
- Rubensson, Leif, 'Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren' i Larsson, Lars-Olof & Rubensson, Leif (red.), *Småländsk järnhantering under 1000 år. 2, Från blästbruk till bruksdöd*, Jernkontoret, Stockholm 2000, ss. 253-334.
- Rydberg, Viktor, *Det forna Jönköping: skiss*, [Särtryck ur *Svea* för 1881] nytryck Jönköping, 1966.
- Selling, Dagmar, 'Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar: tiden fram till 1300-talets slut' i Collmo, Arne & Hammarström, Ingrid (red.), *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling : tiden intill 1300-talets mitt*, Kalmar 1979, ss. 310-372.
- Selling, Dagmar, *Kalmar, Medeltidsstaden rapport nr 61*, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska mus., Stockholm 1984.
- Thålin-Bergman, Lena, 'Primitiv järnframställning på Åsa-mon i Tabergs Bergslag' i *Tabergs Bergslag XI*, Jönköping 1976, ss. 19-24.
- Thålin-Bergman, Lena, 'Förhistorisk järnhantering i Tabergsområdet' i *Tabergs Bergslag XII*, Jönköping 1979, ss. 34-47.
- Thålin-Bergman, Lena, 'Den äldsta järnhanteringen inom Tabergs Bergslag' i *Småländska Kulturbilder*, Jönköpings läns museum, Jönköping 1985, ss. 32-53.
- Varenius, Björn & Ajneborn, Britt, *Där flygålder möter forntid: arkeologisk undersökning av RAÄ 20 och RAÄ 205 i Sandseryds socken, i samband med projektering för Axamo flygplats : Sandseryds socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län : arkeologisk slutundersökning*, Arkeologisk rapport 2008:46, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Weiler, Gösta, 'Fornjönköping och Viktor Rydberg' i *Gudmundsgillet's Årsbok*, Jönköping 1952, ss. 17-27.
- Wennerberg, Rickard, *1000 år av kolning i Nifsarp: arkeologisk undersökning av kolningsgropar, liggmila och kolbottnar inför anläggande av ny trafikövningsplats inom fastigheten Nifsarp 1:12 : Höreda socken i Eksjö kommun, Jönköpings län : arkeologisk för- och slutundersökning*, Jönköpings läns museum, Jönköping 2008.
- Vestbö, Aadel, 'Odlingslandskapets organisation i Öggestorp, Rommelsjö och Axlarp' i Berglund, Bengt & Börjesson, Klas (red), *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*, Riksantikvarieämbetet, 2002, ss. 94-126.
- Ödman, Anders, *Skeingeberg: borgen som Saxo glömde : rapport över arkeologiska undersökningar på fastigheterna Björkeberga 1:17, Skeingeberg (Raä nr 4) och Björkeberga 1:38 (vägbank), Verums*

socken i Hässleholms kommun, Skåne, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Lund 2005.

Otryckta källor

Agertz, Jan, F-topo – Historisk-topografisk databas över Jönköpings län, Jönköpings läns museum DS Diplomatarium Suecanum, Riksarkivet.

Jönköpings stads tänkebok 1456–1548. Jönköpings rådhusrätt, A I Tänkeböcker, 1456–1548, Landsarkivet i Vadstena.

Sjöström, D, 'Sockenbeskrivning 26/4 1844' av prosten och kyrkoherden D. Sjöström i Jönköpingsposten 12 maj 1933, Jönköpings läns museums arkiv.

Ström, Bertil, Mariestad, uppvuxen i Rommelsjö, E-post, 2009-04-25.

Åstrand, Johan, Rapportmanus om järnsmidet på Lundströms plats, Jönköpings läns museum 2009.

Arkiv

Jönköpings läns museum.

Internetkällor

Historiska museets samlingar: <http://mis.historiska.se/mis/sok/sok.asp> (20090418).

Kalmar länsmuseum: http://www.kalmarlansmuseum.se/Arkeologi/Arkeologiska_rapporter/Kalmar_kommun (20090411).

Riksantikvarieämbetet Fornsök: http://www.raa.se/cms/fornsok/for_yrkesanvandare.html (20090404).

Förkortningar

GAL = Geoarkeologiskt Laboratorium

Jtb = Jönköpings tänkebok

Jlm = Jönköpings läns museum

KA = Kammararkivet, Riksarkivet, Stockholm

RAÄ FMR FMIS – Riksantikvarieämbetet Fornminnesregister Fornminnesinformationssystem

Shm = Statens historiska museum; Historiska museet

SR= Stadsarkeologiskt register (Projekt Medeltidsstaden)

SRA p or. = pergamentsbrev i original i Riksarkivet, Stockholm

U-a xxxxx= Uppsala laboratorienummer. ¹⁴C-analys, Ångströmlaboratoriet, Uppsala.

UUB = Universitetsbiblioteket, Uppsala

UV = Undersökningsverksamheten

f. = folio

r = recto

v = verso

Bilagor

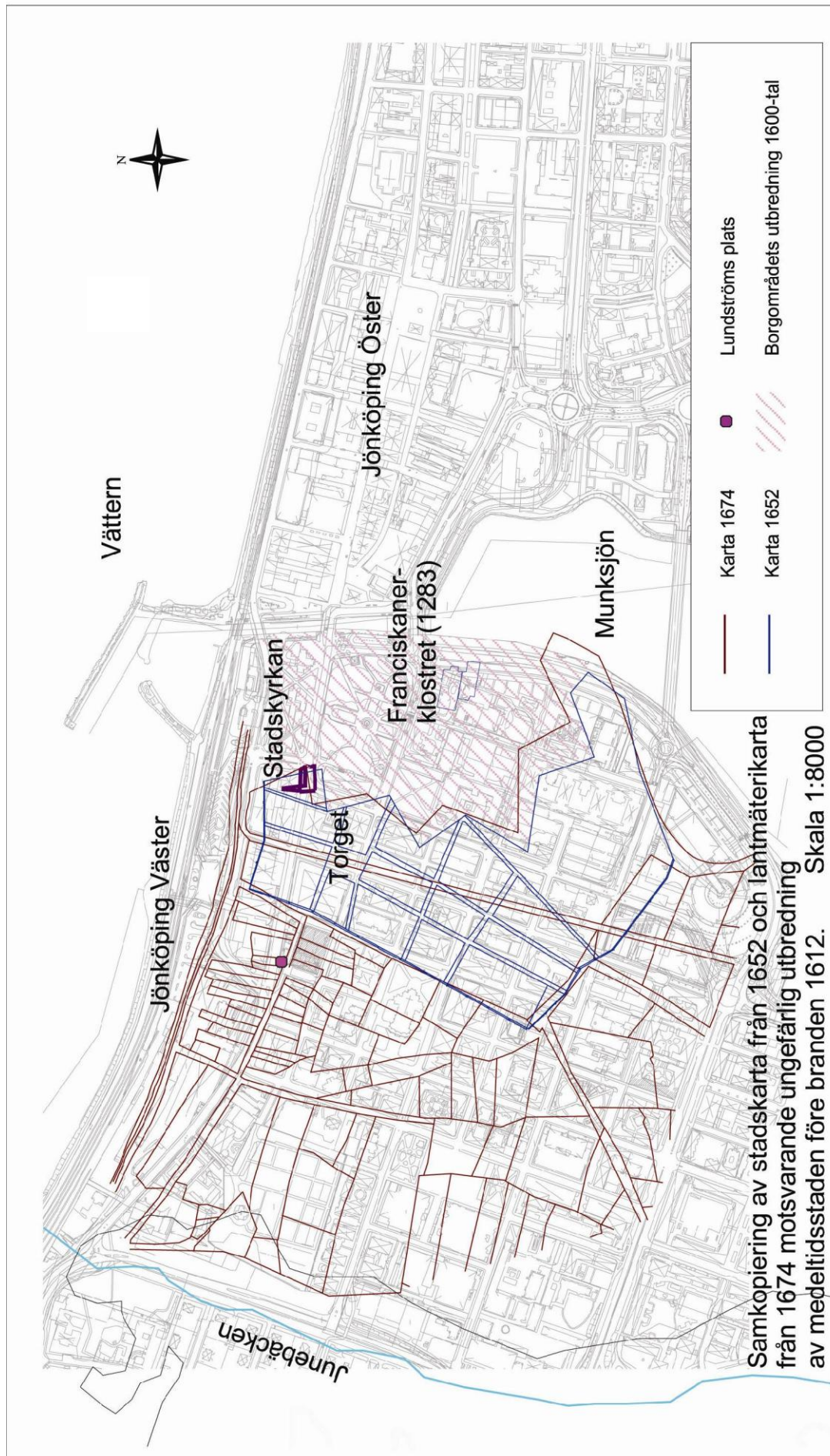
Bilaga 1: Medeltidsstaden Jönköping. Samkopiering av karta 1674, 1652 mot modern stadsplan. Efter Areslätt 1984, Björklund 1998.

Bilaga 2: Spridningskarta. Järnframställning; blästbruksplatser, blästbrukslämningar och kolningsgropar. Järnframställningsområdena i Tabergsområdet; Åsamon, Axamo, Porteshult.

Bilaga 3: Lundstöms plats, kvarteret Harven. Smidesområden och ässjor.

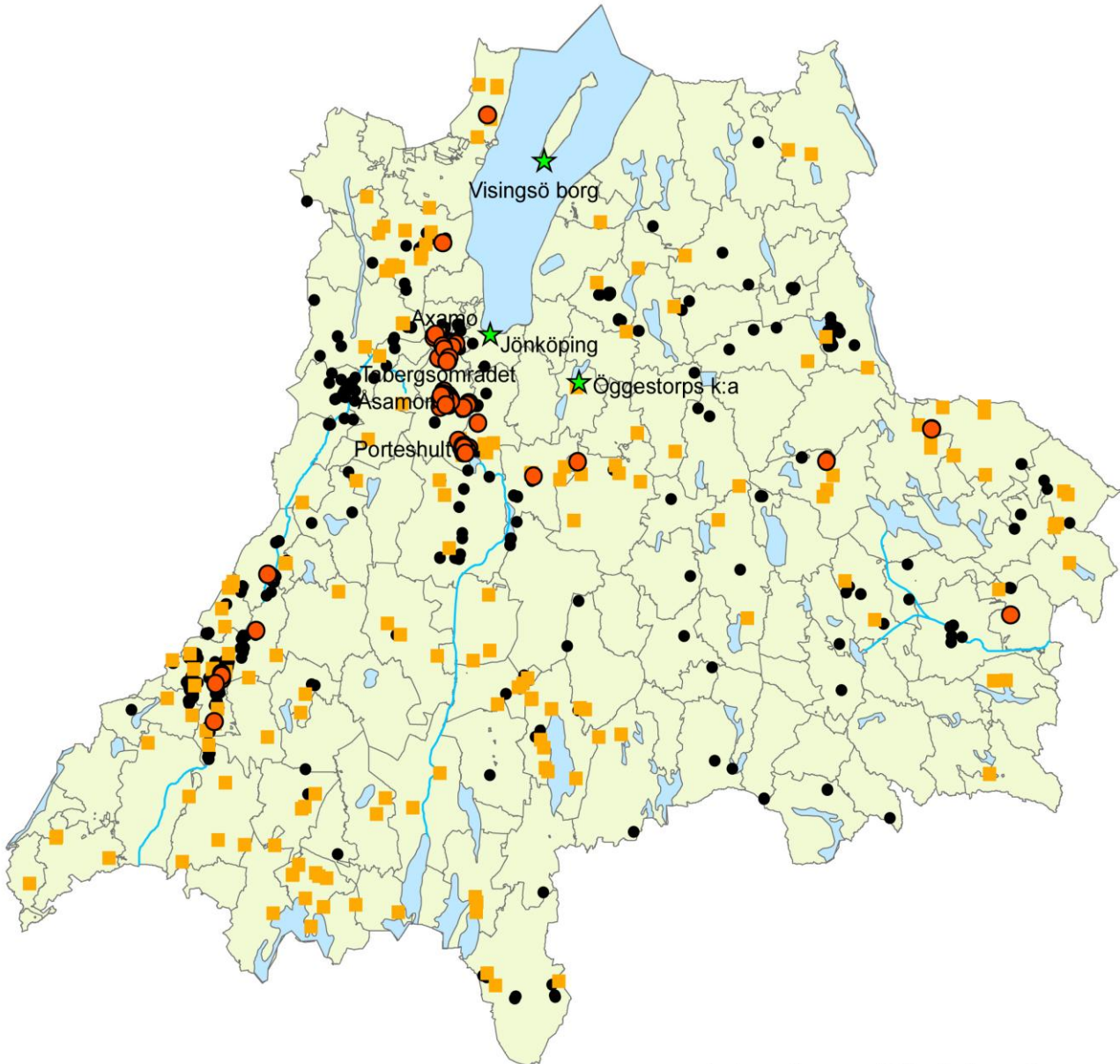
Bilaga 4: *Jönköpings lähn, Vägkarteboken 1731*, Renritning, efter original i Krigsarkivet av Eliz Lundin, Vägverkets museum. Återgivet enligt tillstånd.

Bilaga 1, 3: Utdrag ur primärkartan för Jönköpings kommun, återgivna enligt tillstånd.

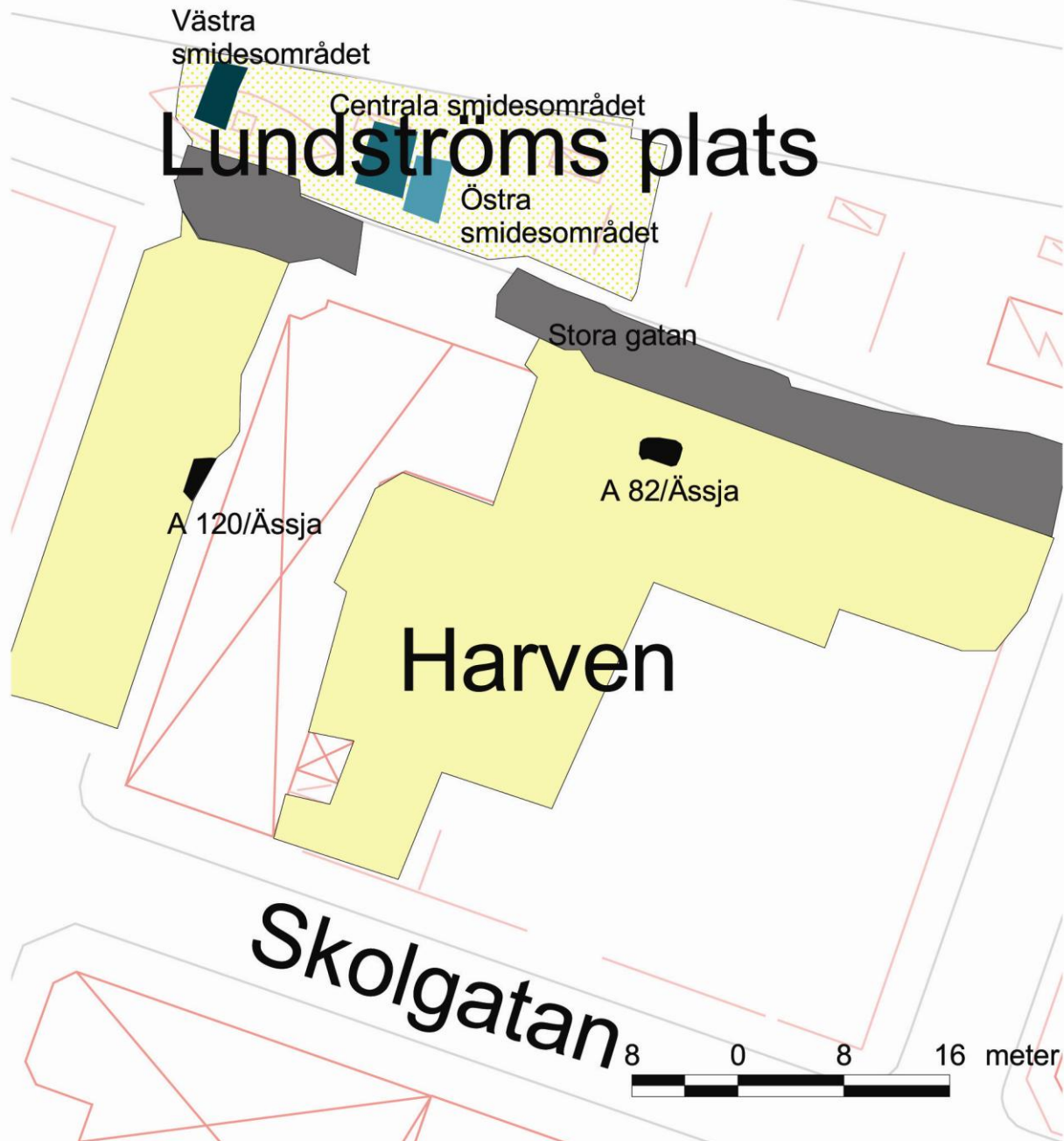
Jönköpings län

Teckenförklaring

Lokaler med en eller flera:

- blästbrukslämning
- blästplatser
- kolningsgropar

Översikt undersökningar (gul färg) Lundströms Plats 2007 och kvarteret Harven 1991, inkl. Stora gatan. Särskilt markerat smidesområden och ässjor.

Geographisk Charta
öfwer

Landsvägarna igenom JÖNKÖPINGS LÄHN

Författad af

Lantmätaren Peter Duke

åhr 1731 och renoverad åhr 1739.

Ur Krigsarkivets Vägkartebok

